

Kapitalizm ve özgür olmayan emek¹

Özdeniz Pektaş

Bu yazıda, hem emek tarihi hem de kalkınma yazınında önemli bir yer tutan, özgür olmayan emek (*unfree labor*) ve kapitalizm ilişkisine dair tartışmaları eleştirel bir biçimde ele almayı amaçlıyoruz. Bu hayli hacimli literatürü kapsamlı olarak ele almak bir dergi yazısının sınırları içinde elbette mümkün değil. Bu nedenle, burada, söz konusu tartışmalara yön vermiş ve vermeye devam eden üç temel teoriye yani neoklasik iktisat, yeni kölelik ve Marksizme odaklanacağız. Bu yaklaşımların özgür olmayan emeği nasıl tanımladığını, kapitalizm ile nasıl ilişkilendirdiğini ve konuyla ilgili diğer savlarını, belli yazarların çalışmaları üzerinden, olabildiğince yalın bir biçimde ve ayrı başlıklar halinde incelemeye çalışacağız. Bunlar içinde yalnızca Marksizm bölümü alt başlıklar içerecek. Bunun sebebi, aynı teorik çerçe-

¹ Bu yazının orijinal versiyonu, *Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları* başlığıyla İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar (der. Ulaş Kara-koç ve Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, 2021) adlı kitapta yayımlandı. Burada çok büyük oranda söz konusu versiyona bağlı kaldık. Yalnızca bazı küçük eklemeler/çıkarmalar ve düzeltmeler yaptık. Makaleyi bu sayımızda kullanmamıza izin verdikleri için İletişim Yayınları ve kitabın editörü Tanıl Bora'ya teşekkür ederiz.

veden hareket etmekle birlikte, Marksist yazarların birbirinden oldukça farklı sonuçlara ulaşmalarıdır.

Neoklasik iktisat ve yeni kölelik yaklaşımları, tabiri caizse, liberalizmin iki yüzünü temsil ediyor. İlki yani liberalizmin zorba ya da gerçek yüzü, işçilerin (ve kölelerin) iktisat dışı zora tabi tutulmasını meşrulaştırmanın çeşitli yollarını arıyor. Bir önceki sayımızda, Domenico Losurdo'nun kitabını incelerken de liberalizmin bu tahakkümcü özünü vurgulamıştık. Yani neoklasik iktisat doğrudan hâkim sınıfın ağzıyla konuşuyor, diyebiliriz. Yeni kölelik, diğer bir ifadeyle, liberalizmin sivil toplumcu güler yüzü ise, iktisat dışı zor biçimlerini ve özgür olmayan emeği kapitalizmin özüne aykırı bir arıza, kötü niyetli birtakım insanların bulaştığı bir suç ya da feodalizmin kalıntıları olarak tanımlayarak sermayeyi aklamaya çalışıyor. Suçlulara ve söz konusu kalıntılara karşı mücadelede sermayenin ve işçi sınıfının müttefik olduğunu ilan ediyor.

Her iki yaklaşımın da Marksizm ile taban tabana zıt olduğuna şüphe yok. Yalnızca Marksizme yoğunlaşmak yerine, neoklasik iktisat ve yeni köleliği de incelememize dâhil etmemizin başlıca nedeni de bu zıtlığı vurgulayabilmektir. Ancak, diğer yandan, bazı Marksistlerin **belli başlıklarda** bu iki teorik çerçeveye zaman zaman yakınlaştıklarını görüyoruz. Hatta, aşağıda Banaji örneğinde görüleceği gibi, doğrudan neoklasik iktisattan (mesela, özgür/özgür olmayan emek ayrımının reddi) besleniyorlar. Yazının ilerleyen kısımlarında bunlara daha ayrıntılı olarak değineceğimiz için, şimdilik bu kadarını söylemekle yetinelim.

Son kısımda, bu teorik tartışmaların ışığında, Türkiye'deki mahkûm emeğine ve mevsimlik Kürt tarım işçilerine kısaca değineceğiz. Daha önce üzerine özel olarak eğildiğimiz bir konu olduğu için, ilkinde ikincisine göre daha fazla yer ayıracağız.

Neoklasik-kliometrik² tezler: “baskı altında tutulmayan köleler çalışmak ve efendilerinin yanında kalmak ister”³

Klasik siyasal iktisatçılar, örneğin, Adam Smith ve J. S. Mill, kölelik özelinde, özgür olmayan emeğin, kapitalizm ile uyumlu olamayacağını savunur. Köle tüm ihtiyaçlarının sahibince giderilmesi nedeniyle daha maliyetli olmasının yanı sıra ileri üretim araçlarını verimli bir şekilde kullanamaz ve bir birey olarak kendisine ait bir çıkarı olmadığı için üretken bir şekilde çalışmaz. Ekonomi dışı zor kullanımına dayalı üretim ilişkileri, bu sebeplerden dolayı, kapitalizmin gelişmesi önünde bir engeldir. Kısacası, klasik siyasal iktisada göre, üretkenliğin ön koşulu özgür emektir.⁴

2 Kliometri, tarihsel olguları istatistik ve ekonometri kullanarak inceleyen, niceliksel metodolojiye dayalı bir yaklaşımdır.

3 Ksenophon, *İktisat Üzerine –Oikonomikos–*, çev. Ari Çokona, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 15.

4 Tom Brass, *Labor Regime Change in the Twenty-First Century: Unfreedom, Capitalism, and*

Burada neoklasik-kliometrik olarak adlandırdığımız yaklaşım yalnızca klasik iktisadın özgürlük ile üretkenlik arasında (birinciden ikinciye doğru) kurduğu ilişkiyi tersine çevirmekle kalmaz. Aynı zamanda özgür ve özgür olmayan emek arasında bir ayırım yapılmasını da gereksiz bulur. Ekonomi-dışı zoru ve tahakkümü tüm emek biçimlerinin değişen düzeylerde paylaştığı bir nitelik olarak tanımlayarak söz konusu ikiliğin bir kenara bırakılmasını önerir. Emek biçimlerinin keskin kategorilere ayrılması yerine, esas itibarıyla hukuksal düzenlemelerin ürünü olan, çeşitli düzeylerde ekonomi dışı zor kullanımını içeren, her biri kendine has özellikler barındıran ilişkiler olarak incelenmesi gerektiğini öne sürer.⁵ Böylece, klasik siyasal iktisadın, ekonomi dışı zor ile üretkenlik arasında kurduğu negatif ilişki terk edilir. Ancak bu yaklaşım aynı zamanda klasik siyasal iktisadın kapitalist piyasanın işleyişinin özgür ve rasyonel bireylerin karşılıklı rızaya dayalı mübadelelerine dayandığı savını da paylaşır. Bu nedenle, teorik tutarlık açısından, ya ekonomi dışı zor kullanımını verimlilik/üretkenlik temelinde yok sayar ya da bu zora tabi olmayı bir tercih olarak meşrulaştırır. Aşağıda neoklasik yaklaşımın bu yöndeki savlarını kısaca inceleyeceğiz.

Özgür olmayan emek ile kapitalizm arasındaki ilişkiye dair neoklasik-kliometrik perspektifin, Amerikan iç savaşı öncesi Güney'deki köleliğin verimliliği ve kapitalizmin oluşumuna bir engel teşkil edip etmediği bağlamında yapılan tartışmalar esnasında şekillendiği söylenebilir. İki kliometrik bilimci Alfred H. Conrad ve John R. Meyer, *Economics of Slavery in Antebellum South* [İç Savaş Öncesi Güney Köleliğinin İktisadi İncelemesi] adlı çalışmalarında, bir dizi tarihinin iç savaş öncesi Güney'deki köle ekonomisinin verimsiz ve kapitalizmin/sanayileşmenin gelişimine mâni olduğu fikrine karşı çıkar. İstatistik ve ekonometrik yöntemleri kullanarak köleliğin karlılığını hesapladıklarında, ulaştıkları sonuç, geleneksel tarih yazımının iddia ettiğinin aksine, kölelerin üretken bir biçimde çalıştığıdır.⁶ Bu nedenle, yazarlar, verimsizliğin köleliğin ortadan kalkışının nedenlerinden biri olmadığını yanı sıra mali yük ya da sektörler arası tahsisin zorluğu gibi savların da geçersiz olduğunu vurguluyorlar. Ancak daha da ileri gidiyorlar. “Ayrıca” diyor, Conrad ve Meyer:

Kârlılığın, özel bir ticari kuruluşun devamlılığını sağlamasının gerekli koşulunu oluşturduğu, girişimciliğin serbest bırakıldığı bir toplum olduğu ölçüde, iç savaş öncesi Güney'deki kölelik kurumu savunulamaz değildi. Gerçekten de iktisadi güçler kölelik sisteminin sürdürülmesi lehine işleyebilir. Bu nedenle köleliğin

Primitive Accumulation, Chicago: Haymarket Books, 2011, s. 14-44.

5 Robert J. Steinfeld ve Stanley L. Engerman, “Labour – Free or Coerced?”, *Free and Unfree Labour: The Debate Continues* içinde, der. Tom Brass ve Marcel van der Linden, Bern: Peter Lang, 1997, s. 125.

6 Alfred H. Conrad ve John R. Meyer, “Economics of Slavery in the Antebellum South”, *Journal of Political Economy*, sayı: 66, 1958, s. 121-122.

kaldırılması sert siyasi önlemlerin alınmasına bağlı olabilir. Amerikan deneyimi tam da böyledir.⁷

Yazarlar, köleci Güney'i kapitalist bir ekonomi, köleliğin kendisini de kapitalist iktisadi güçlerin beslediği bir kurum olarak tanımlıyorlar. Bu açıdan, klasik siyasal iktisada zıt bir tutum aldıkları açık. Marksistlerin bir bölümünün de, daha genel olarak, özgür olmayan emek ile kapitalizm arasındaki ilişki çerçevesinde benzer bir tutumu benimsediğini ileride göreceğiz. Ancak arada çok bariz bir fark var. Conrad ve Meyer, neoklasik teorik çerçevelerinin gereği, emek ve sermaye arasında sınıf çatışması değil, uyum görürler. Emek, sabit sermaye unsurları gibi, katkısı oranında pay alan bir üretim faktörüdür. Bu nedenle, sömürü ilişkisi baştan yok sayıldığı gibi, emek gücünün nasıl satıldığıнын ya da başka bir deyişle arkasında ekonomi dışı zor olup olmamasının da verimliliğe kıyasla bir önemi yoktur.

O halde, ekonomi dışı zor, mücadele edilmesi gereken bir sorun değil, emek piyasasının, üretkenliği de arttırabilen doğal bir unsurdur. Öyle ki bu tahakküme tabi olanlar, örneğin, “hayatta kalmalarında ekonomik çıkarları olduğu için, plantasyon sahiplerince [Kuzey'deki özgür işçilerden] daha iyi bakılan siyahîler”,⁸ olmayanlara göre çok daha fazla fayda elde edebilirler. Bu aynı zamanda bizatihi güneydeki toprak sahiplerinin iç savaş öncesinde dile getirdiği bir savdır. Patronlarının kendilerine karşı ahlaki hiçbir sorumluluk taşımadığı kuzey işçileri (“efendisiz köleler”), sömürüye, emek piyasasında rekabete, kriz dönemlerinde işsizliğe muhatap olurken ve hatta dilencilik sürüklenirken, kölelik kurumu, bir tarafın diğerine tabi olduğu bir ilişkiye dayalı olsa da, köleye haklar ve ayrıcalıkların yanı sıra koruma ve ömür boyu geçim garantisi sunar. Yani parçalar eşitsiz olsa da bütün ahenklidir.⁹

Conrad ve Meyer'in, köle sahipleriyle paylaştıkları bu yaklaşımın mantıki sonucu, özgür emek ile özgür olmayan arasındaki ayrımın ortadan kaldırılması; hatta verimlilik ve karşılık fayda temelinde, ikincisinin ilki içinde eritilmesi olacaktır.

Bunu, başka iki kliometrik bilimci R.W. Fogel ve S. L. Engerman tarafından yazılan *Time on the Cross* adlı kitapta daha belirgin biçimde görüyoruz. Bu yazarlara göre, iç savaş öncesi Güney'deki köleliğe ilişkin geleneksel tarih yazımı iki noktada hatalıdır: üretkenlik ve çalışmanın arkasındaki motivasyon. Geleneksel tarih yazımı, köleliği verimsiz, üretken olmayan ve sanayi üretimi ile uyumsuz olarak tanımlayarak yanlış bir resim çizer. Köleler, Kuzey'deki özgür muadillerinden daha da üretken bir şekilde üretim yapmıştır. Ayrıca, kölelerin çalışmasının arkasında yatan temel motivasyon iddia edildiği gibi, fiziksel ceza ya da bu cezaya çarptırılma kor-

7 A. H. Conrad ve J. R. Meyer, a.g.e, s. 122.

8 A. H. Conrad ve J. R. Meyer, a.g.e, s. 99.

9 Bkz. Tom Brass, “The Anti-Capitalism of Pro-Slavery Discourse: Lessons Unlearned by Post-modernists”, *Critical Sociology*, cilt:47, sayı:7-8, 2021, doi: [10.1177/0896920521995922](https://doi.org/10.1177/0896920521995922).

kusu değildir. Cezalandırmanın köleliğin kurucu bir unsuru olduğu kabul etmekle birlikte, bunların yerini zamanla ödüllerin aldığını çünkü köle sahiplerinin “kölelere ’Protestan’ ahlakını aşılamayı ve bu etiği yalnızca bir halet-i ruhiye olmaktan çıkararak yüksek verimli üretime dönüştürmeyi”¹⁰ amaçladıklarını iddia eden bu yazarlara göre, köle sahiplerinin bu çabası sonuç vermiş; köleler Protestan etiğini benimseyerek çalışkan insanlar haline gelmiştir. Karşılıklı faydaya ve iradeye dayalı bu ilişkinin devamı ve böylece daha fazla ödül alabilmek için rasyonel bireyler olarak kendilerini geliştirmişlerdir.¹¹

Time on the Cross’un savlarının tümünü bu yazının sınırları içerisinde ayrıntılarıyla ele almak elbette mümkün değil. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz: nasıl işçilerin üretkenliği ile ücretlerinin artışı arasında doğrusal bir ilişki bulunmuyorsa, pamuk plantasyonları ya da çalıştırıldıkları diğer muhtemel sahalardaki verimliliğin yükselişi de kölelerin yaşam koşullarının iyileştiğinin işareti olarak kabul edilmez; ki doğrudan bu çalışmayı eleştirmek için yazdığı kitabında, Herbert Gutman, Fogel ve Engerman’ın kendilerinin sunduğu verileri kullanarak, örneğin, kırbaç cezasının, iç savaş öncesinde, köleler arasında yeterli “sosyal görünürlüğe” sahip olduğunu gösteriyor (her 4.65 günde bir köle). Pamuk plantasyonlarındaki en üretken, ama düşük üretkenliğe sahip kölelerden disiplin bakımından daha düzensiz olanların daha fazla kırbaç cezası alması da Protestan çalışma etiğinin kölelerce de benimsendiği iddiasını çürütüyor.¹²

Yalnızca kölelik değil, işçiler ile sermayedarlar arasındaki ilişki de neoklasik-ekonomik revizyonist müdahalenin ele aldığı konulardan biridir. Örneğin, Robert Steinfeld, serbest piyasaya geçişin piyasa-öncesi toplumların emek üzerinde uyguladığı iktisat dışı zorun ortadan kaldırılması anlamında bir kopuşu temsil etmediğini öne sürerken, özgür emek ve özgür olmayan emek arasında katı bir ayrım yapılmasına da karşı çıkar. Hem bu kopuş fikri hem de söz konusu ikilik tarihsel gerçeklere uygun değildir çünkü piyasa öncesi toplumların ve piyasa toplumlarının her ikisi de belli iktisat dışı zor biçimlerini içerir. Bu çerçevede, emek biçimleri arasında, hem tarihsel hem de güncel anlamda, nitelik (özgür/özgür olmayan) değil, bir derece (daha çok/az özgür) farkı söz konusudur.¹³

Steinfeld’e göre, geç 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere’de serbest piyasaların gelişimi, modern anlamda bir ücretli özgür emek değil, sömürgelerdekilerden daha

10 Robert William Fogel ve Stanley L. Engerman, *Time On the Cross*, Boston: University Press of America, 1984, s. 147.

11 Fogel ve Engerman, a.g.e, s. 231-232.

12 Herbert G. Gutman, *Slavery and the Number Games: A Critique of Time on the Cross*, Urbana ve Chicago: University of Illinois Press, 2003, s. 15, 28-29.

13 Robert J. Steinfeld, *Coercion, Contract and Free Labor in the Nineteenth Century*, New York ve Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. 14-15.

hafif koşullar içermekle birlikte, zora dayalı sözleşmeli emek biçimini yaratmıştır.¹⁴ 19. yüzyılda İngiltere’de işverenler iş sözleşmesini istedikleri anda sonlandırma hakkına sahipken, işçiler işten istedikleri zaman ayrılamazlar ve sözleşmeye uymadıkları takdirde işverenin talebi üzerine mahkemelerce cezaya çarptırılmaları söz konusudur.¹⁵ Steinfeld bu durumun ortadan kalkmasının serbest piyasanın gelişiminin değil, işçilerin mücadelesinin sonucu olduğunu teslim eder. Fakat bu, işçilerin artık özgür emekçi olarak görülebileceği anlamına gelmez. Ortada aslında niteliksel bir kazanım yoktur. Diğer yandan, söz konusu yaptırımlara tabi işçiler de özgür olmayan emekçi olarak nitelendirilemez çünkü ekonomik zora tabi olmak yerine hapsedilmeyi işçiler *tercih* etmiştir:

Araştırmam sırasında, 19. yüzyıl İngiltere’inde, farklı bir işveren için daha yüksek ücretle çalışma imkânını yakalamak için, bazı işçilerin hâlihazırdaki sözleşmelerinden kurtulabilmek maksadıyla kısa süre hapis cezası çekmeye istekli olduklarını tespit ettim. Bu nedenle, ekonomik zorun olası ağırlığı üzerine düşünmenin iyi bir yolunun, insanların bazen bundan kaçmaya istekli olduğunu göz önünde bulundurmak olduğuna inanıyorum. Bu işçiler, uzun süreli cezalar çekmeye ya da sınırları geçerek yaşamlarını tehlikeye atmaya vb. istekliydiler. Bu alternatifler, ekonomik zora tabi olmaya göre daha tercih edilebilir görünmüş olmalı.¹⁶

Yani iktisat dışı zor kullanımına yalnızca işveren değil, işçi de onay verir. Diğer bir deyişle, bu, üretim ilişkisine içkin ve nesnel bir sınıf tahakküm biçimi değil, kendi çıkarının ne olduğunu bilen, rasyonel işçinin ekonomik zora tabi olmak yerine özgürce tercih edebileceği parasal olmayan bir seçenektir. İşçi ister ekonomik zora ister ekonomi dışı zora tabi olsun, iki tercihin de altında “insanların temel motivasyonlarının her zaman kazanç elde etmek olması”¹⁷ yatar. Eğer işçi cezalandırılmayı tercih ediyorsa, bunun sebebi daha fazla fayda elde edeceğini düşünmesidir.

Buradaki teorik hokkabazlığın üstünü örtmeye çalıştığı şey, emek-gücünün, sahibinin özgür iradesi ile metalaştırılabilmesini/yeniden metalaştırılabilmesini/emek sürecinden geri çekilebilmesini engelleyen, iktisat dışı zora dayalı ya da yasal/yasadışı uygulamaların, neoklasik iktisadın temel varsayımını yani rasyonel ve bireysel tercihleriyle hareket eden ve mübadele ilişkisine giren özne varsayımını zedelemesi

¹⁴ Steinfeld, a.g.e, s. 234.

¹⁵ Steinfeld, a.g.e, s. 240.

¹⁶ Robert J. Steinfeld, “Coercion/Consent in Labor”, Centre on Migration, Policy and Society sunumu, Oxford University, 2009, s. 12.

¹⁷ Robert J. Steinfeld, “Suffrage and Terms of Labor”, *Human Capital and Institutions: A Long Run View* içinde, der. David Eltis ve ark., New York: Cambridge University Press, 2009, s. 267.

ve böylece piyasanın mükemmel işlemediğini ortaya çıkarmasıdır.¹⁸ Emek biçimleri arasında, hem tarihsel hem de güncel anlamda, niteliksel bir ayrım (özgür/özgür olmayan) yapılmasının reddedilmesi ya da tersinden, tabiri caizse, “yelpaze metodolojisi”nin (daha az/çok özgür) benimsenmesi tam da burada anlam kazanır.

Steinfeld’in, ilgili metodoloji eliyle ilerleme fikrini de çöpe atmak istediğine şüphe yok. Yazar, bizi gök kubbenin altında yeni bir şey olmadığına/olmayacağına ikna etmek için, hem ileriye hem de geriye doğru işleyen bir anakronizme başvuruyor. Kölelerin tabi olduğu iktisat dışı zoru kapitalist emek piyasasının **doğal** bir unsuru olarak ücretli özgür işçilere; işçilerin sınıf mücadelesi yoluyla elde ettiği bir kazanımı yani emek-gücünün, sahibinin özgür iradesi ile metalaştırılabilmesi/yeniden metalaştırılabilmesi/emek sürecinden geri çekilebilmesi kudretini de kölelere yansıtıyor:

Hem köle hem de özgür ücretli işçinin iş yapmaya zorlandığı ya da daha az kötü olanı özgürce seçtiği söylenebilir. Aynı durum için her iki nitelime de kullanılabilir. Bu nedenle, kötülükler arasından yapılan bazı seçimler, seçen tarafa (belli koşullar altında) fayda sağladığı için gönüllü kararlar olarak nitelendirilebilir. Diğer yandan, kötülükler arasında yapılan diğer seçimler de zorlama olarak nitelendirilebilir. Saf mantıksal bir açıdan bakıldığında, çizginin nereye çekileceği keyfidir. Örneğin bir düşünce geleneği, köleliği tamamen rızaya dayalı, kölenin hayatı karşılığında efendisine gönüllü olarak şahsı üzerinde mutlak kontrol verdiği zımni bir anlaşmadan doğan bir durum olarak tasvir etmiştir.¹⁹

İlerleme fikrinin reddi beraberinde kaçınılmaz olarak sınıf mücadelesinin de reddini getirir. Evet, Steinfeld, sözleşmenin ihlaline karşılık hapis cezası verilmesi uygulamasının ortadan kaldırılmasının serbest piyasanın gelişiminin değil, işçilerin mücadelesinin sonucu olduğunu teslim ediyor. Ancak, tekrar vurgulayalım, Steinfeld, (iktisat dışı zor kullanma gücünü elinde bulunduran) sermaye sınıfını üretim ilişkilerinin ebedi/değişmez bir unsuru olarak kabul eden, liberal (neoklasik) bir iktisat teorisinden hareket ediyor. Tam da bu kabulün kendisi, “mücadele”yi yalnızca üretim faktörleri arasındaki dengenin başka bir düzeyde (daha az/çok özgür) yeniden kurulmasıyla sınırlar. Bu nedenle, Steinfeld’in “mücadele”den kastının aslında “tercihler”in sınıflar arasında müzakere edilmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu da Marksist sınıf mücadelesi kavrayışının açıkça zıddıdır: “... Marx için, özgür emek, özgürlükten yoksun çeşitli emekçilerin (köleler, serfler vb.) tarihsel bir kazanımıdır. Ancak bu kazanım mücadelenin sona erdiğinin değil, yalnızca yeni bir mücadelenin

18 Tom Brass, *Towards a Comparative Political Economy of Unfree Labor: Case Studies and Debates*, Londra: Frank Cass, 1999, s. 147.

19 R. Steinfeld, *Coercion, Contract*, s. 15.

başladığının işaretidir: bu kez kapitalizme karşı ve sosyalizm için.”²⁰

Yeni/modern kölelik yaklaşımı: “hakiki” kapitalizmden bir sapma olarak özgür olmayan emek

Bu yaklaşımın önde gelen temsilcilerinden Kevin Bales, küreselleşme sürecinde üretimin parçalanmasının ve ulus devletlerin kendi egemenlik alanlarını denetleme gücünün zayıflamasının, kölelik benzeri emek biçimlerinin yaygınlaşmasının önünü açtığını öne sürer. Ancak bu yazarın, söz konusu siyasi ve iktisadi süreçlere değinmekle birlikte, çağdaş özgür olmayan emek biçimlerini öncelikle ahlaki bir mesele olarak gördüğünü söylemek daha doğru olacaktır çünkü yeni köleliğin ana faili olarak, tedarik zincirinin en altında yer alan ve denetlenemeyen/denetlenmesi zor, kriminal kişi ve organizasyonlara işaret eder. Yeni köleliği ortaya çıkaran esas itibarıyla üretim sürecinin yeniden yapılandırılması ya da küreselleşme sürecinde sermaye-emek ilişkisinin ikincisinin aleyhine olacak şekilde yeniden biçimlendirilmesinden ziyade, bunların yarattığı kimi boşluklardan faydalanan ve insanları, yoksulluklarını, ırkı, etnik, dini vb. aidiyetlerini sömürerek mağdur eden suçlulardır.²¹

Suçlular ve mağdurlar arasındaki ilişkiler, devlet, sermaye ve özgür emek arasındaki üretken işbirliğinin, “istihdam ve tüketim yarattığı”, “vergi gelirlerini arttırdığı” ve “ekonomik büyüme ve istikrar getirdiği” “hakiki” kapitalizmden bir sapmayı temsil eder.²² Bales’e göre, “normal”e dönüş/geçiş için, bu üçlünün suçlulara karşı bir araya gelmesi gerekir.

Yukarıda ele aldığımız neoklasik iktisatçılar, iktisat dışı zoru, meşrulaştırma amacıyla başvurdukları “yok sayma” ve “tercihe indirgeme” savlarının da açıkça işaret ettiği gibi, kapitalist emek piyasasına içkin unsur olarak kabul ediyordu. Bales ise, doğrudan tanısa da ve yine doğrudan bir sorun olarak tarif etse de, iktisat dışı zoru, kriminal bir anomali vakası, diğer bir deyişle, kapitalizme yabancı ve illegal bir ilişki olarak değerlendirmesiyle, ahlaki bir soruna ya da daha açık ifadeyle insan hakları ihlaline indirgemesiyle neoklasik yaklaşımın gerisine düşer. Bu da “eleştirel” tutumunu ciddi biçimde sakatlar.

Bales’in yaklaşımındaki en önemli problemlerden biri, devlete modern köleliğe karşı mücadelede atfettiği işlevdir. Tom Brass, bağlı emek (*bonded labor*), devlet ve yasalar arasındaki ilişkiyi tartışırken şu soruyu sorar: “Bağlı emeğin yasa dışı ilan edildiği ve bu nedenle devlet desteğinden yoksun olduğu bir bağlamda uygulanma-

20 Tom Brass, “Why Unfree labour is not ‘So-Called’: The Fictions of Jairus Banaji”, *The Journal of Peasant Studies*, sayı: 31, 2003, s. 106.

21 Kevin Bales, *Ending Slavery: How We Free Today’s Slaves*, Londra: University of California Press, 2007, s. 21, 89.

22 Kevin Bales, *Understanding Global Slavery*, Londra: University of California Press, 2005, s. 19-20.

sı mümkün müdür?”²³ Brass gibi, Bales de bu soruya olumlu yanıt verir: çağdaş özgür olmayan emek biçimlerinin en belirgin özelliklerinden biri yasal sahipliğin olmamasıdır. Fakat, bu durum, devleti doğrudan özgür olmayan emek biçimlerinin ilga edilmesi mücadelesinin bir aktörü haline getirmez çünkü bunların yeniden üretilmesinde devletin rolü yalnızca yasallık sağlamakla sınırlı değildir. Devlet hem yasalar hem zor aygıtları aracılığıyla sermaye için uygun birikim koşullarının yaratılması, emeğin pazarlık gücünün kırılması, emek maliyetlerinin azaltılması ve böylece özgür olmayan emek biçimlerinin yaygınlaşmasına uygun zemin hazırlanmasında kilit bir rol oynar.²⁴

Bales’in kendisinin verdiği bir örnek üzerinden devletin özgür olmayan emek biçimlerinin yeniden üretilmesine (hem de yasa yoluyla) nasıl katkı sağlayabileceğine kısaca bir bakalım. Yazara göre, yalnızca adil bir yargılama süreci geçirmeden mahkûm edilen ve çalıştırılan kimseler köle olarak değerlendirilebilir.²⁵ Ancak adil yargılama sonucu hüküm giyen mahkûmların da köleleştirilmesi mümkündür. Burada belirleyici olan, yargılamanın nasıl yapıldığı değil, mahkûmların tabi olduğu ekonomi-dışı zor biçimleri ve mahkûmların emek gücünün kendileri dışında bir başka irade (hapishane kurumu) tarafından metalaştırılmasıdır. Bales, Birleşik Krallık’ın adil bir yargı sistemine sahip ve bu nedenle çalıştırılan mahkûmların köle olarak görülemeyeceği bir ülke olduğunu öne sürüyor. Fakat *Birleşik Krallık Hapishane Kuralları*,²⁶ mahkûmlar için günde 10 saat çalışmanın bir zorunluluk olduğunu belirtirken, *Mahkûm Disiplin Yönetmeliği*,²⁷ “uygun biçimde çalışmama” ya da “çalışmayı reddetme” durumunda mahkûmların cezalandırılabilceğini söylüyor. Ayrıca, mahkûmlar şirketlerce de çalıştırılabilir. Birleşik Krallık Adalet Bakanlığı’nın verdiği rakamlara göre, bugün üç yüzden fazla şirket ucuz ve iş disiplini yüksek mahkûm emeğinden yararlanabiliyor.²⁸ Yani, tam da adil yargılama açısından olumlu bir örnek olarak verilen Birleşik Krallık’ta, Bales’in yeni köleliğe karşı mücadelede önemli bir aktör olarak gördüğü devlet, tedarik zincirine, tabiri

23 Brass, *Towards a Comparative*, s. 19.

24 Brass, *Labour Regime*, s. 33; Siobhan McGrath, “Fuelling Global Production Networks with Slave Labour?: Migrant Sugar Cane Workers in the Brazilian Ethanol GPN”, *Geoforum*, sayı: 44, 2013, s. 40; Genevieve LeBaron ve A.J. Ayers, “The Rise of a ‘New Slavery’? Understanding African Unfree Labour Through Neoliberalism”, *Third World Quarterly*, sayı: 34, 2013, s. 878; Genevieve LeBaron ve Nicola Phillips, “States and the Political Economy of Unfree Labour”, *New Political Economy*, 2018, doi: 10.1080/13563467.2017.1420642.

25 Bales, *Understanding*, s. 58.

26 “UK Prison Rules” (1999), <http://www.legislation.gov.uk/ukxi/1999/728/article/31/made>.

27 “Prisoner Discipline Procedures” (2011), [http://www.insidetime.org/download/rules_&_policies/psi_\(prison_service_instructions\)/2011/PSI_2011_047_prison-discipline-procedures.pdf](http://www.insidetime.org/download/rules_&_policies/psi_(prison_service_instructions)/2011/PSI_2011_047_prison-discipline-procedures.pdf).

28 <https://offenderemployment.campaign.gov.uk/>.

caizse, “köle tüccarı” olarak giriyor.

Devletin yanı sıra sermayenin de özgür emeğin müttefiki ilan edilmesi bu yaklaşımın bir diğer sorunlu yanıdır. Bu sınıf işbirliği önerisi, özgür emeğe kendisi sanki bir sömürü ilişkisinin tarafı değilmiş gibi davranır. Diğer bir deyişle, onu fetişleştirerek (“olması gereken”) mücadeleyi kapitalizmin sınırları içine hapseder. Tersinden, modern/yeni köleliğe tabi insanları işçi sınıfının dışında konumlandırarak hem onları sınıf mücadelesinin öznesi olmaktan çıkarır hem de sivil toplumun (şirketler + tüketiciler) “farkındalık” ya da “sosyal sorumluluk” projelerinin nesnesi bir grup mağdura indirger. Söz konusu mağduriyetin sebebini de **kapitalizme eklemlenerek değil**, suçlular (yerli patronlar, alt işverenler, işçi simsarları vb.) eliyle **kapitalizme rağmen** varlığını sürdüren, kapitalist olmayan/feodal/yarı feodal ilişkiler olarak tayın eder:

Güney Asya’daki bağlı emekle [bonded labour] ilişkili sorunlar çokuluslu şirketlerin faaliyetlerine dayandırılmaz. Bu öncelikle yerel meseledir. Bağlı emeğin yanı sıra diğer sömürüye ve zora dayalı emek biçimlerine esas zemin hazırlayan, kültür, gelenek ve feodal/yarı feodal ilişkilerdir.²⁹

Kapitalizmin, iktisat dışı zora dayalı emek rejimlerini söküp atmak bir kenara, hem eski hem de yeni biçimlerle daha da derinleştirebileceğine gözünü kapatan³⁰ ve tedarik zincirlerinin üst katmanlarında yer alan sermaye gruplarını aklayan bu sivil toplumcu perspektifin en tehlikeli yanlarından biri, bize kalırsa, özgür işçilerin ve örgütlerinin, sermayenin, **üstelik doğrudan yeni/modern kölelikten faydalananlar da dâhil olmak üzere**, halkla ilişkiler çalışmalarının bir uzantısı haline dönüştürebilecek olmasıdır. *The Blacklist* dizisinin *The Freelancer* bölümünü izlemiş olanlar varsa, hatırlayacaklardır; görünürde insan kaçakçılığı ve çocuk köle ticaretini önlemek amacıyla kurulmuş bir vakfın başkanlığı yapan Floriana Campo’nun aslında söz konusu işleri yapan büyük kartellerden birinin lideri olduğu ortaya çıkıyordu. Benzer bir durum çağımızın büyük şirketleri için de geçerlidir. Örneğin, Microsoft, amaçlarından birinin modern köleliği tedarik zincirlerinden elemek olduğunu ilan eden *İnsan Kaçakçılığına Karşı İş Dünyası Küresel İşbirliği*³¹ adlı sivil toplum

29 Krishna Upadhyaya, “Bonded Labour in South Asia: India, Nepal and Pakistan”, *The Political Economy of New Slavery* içinde, der. Christien van der Anker, New York: Palgrave, 2004, s. 135.

30 Örneğin, Güney Asya’da yarım asırdan fazla bir süredir saha çalışmaları yürüten Jan Breman, Upadhyaya’nın aksine, bu bölgedeki çağdaş özgür olmayan emek biçimlerinin geçmişin kalıntıları (feodal/yarı feodal) olarak görülemeyeceğini ve örneğin, borç bağının (*debt bond-age*) kapitalist ekonominin gelişimiyle birlikte hem kentsel hem de zirai alanlarda daha da yaygınlaştığını belirtiyor. Bkz. Jan Breman, *Outcast Labour in Asia: Circulation and Informalization of the Workforce at the Bottom of the Economy*, Yeni Delhi: Oxford University Press, 2010, s. 337, 341.

31 <https://www.gbcat.org/>.

kuruluşunun üyesidir. Ancak şirket aynı zamanda Amerikan hapishanelerindeki mahkûmları yok pahasına çalıştırmaktadır.³² Yine aynı kuruluşun üyesi olan Coca-Cola, El Salvador’da çocuk emeği kullanan tedarikçilerden şeker satın almaktadır.³³ Kurumsal olarak modern köleliğe karşı olduklarını ve tedarikçilerini denetlediklerini söyleyen daha pek çok şirket, mesela, çocuk emeğinin kullanıldığı madenlerden kobalt satın alan Apple ve Tesla³⁴ da eklenerek liste uzatılabilir.

Tedarik zincirinin üst kısmında yer alan şirketlerin, pratikte hiçbir karşılığı olmayan irade beyanları ve bazı kozmetik müdahaleler dışında, modern köleliğe karşı topyekûn bir mücadeleye girmesini beklemek beyhudedir. *Walk Free* gibi sivil toplum kuruluşlarının, “özel sektör neden harekete geçmelidir” sorusuna verdiği şu ve benzeri yanıtlar bu nedenle bütünüyle boşa düşer:

Güvenli ve yasal çalışma koşulları hem işçinin üretkenliğini hem de ticari performansı yükseltir. İşe alımın etik kurallara göre yapılması, işçilerin sadakatini arttırırken işgücü devrini azaltır. Böylece, işe alım masrafları orta ve uzun vadede düşer.³⁵

Yeni kölelik yaklaşımının, ahlaki tutumu dolayısıyla, neoklasik yazarların iktisadi yaklaşımının gerisine düştüğünü yukarıda söylemiştik. Bu çağrıda da bu tutumun bir yansımasını görüyoruz. Emek üretkenliğinin, ticari performansın ve sadakatin arttırılması ya da işgücü devrinin düşürülmesi pekâlâ iktisat dışı ideolojik (örneğin, Hindistan’daki kast sistemi) ve/ya da maddi (örneğin, borçlandırma, fiziksel cezalandırma, pasaporta el koyma vb.) zor yöntemleriyle de sağlanabilir. Büyük sermaye grupları bunlardan doğrudan ya da işbirliği yaptıkları diğer aktörler vasıtasıyla dolaylı olarak, emek maliyeti, iş disiplini vb. faktörler bakımından verimli oldukları ölçüde faydalanabilir.

Marksizm: aynı kaynaklar, farklı sonuçlar

Kapitalizm ile özgür olmayan emek arasındaki ilişkiye dair Marksist tartışmaların izleri klasik Marksistlerin eserlerine kadar sürülebilir. Fakat bu konunun ayrı bir başlık olarak ele alınması, sömürgecilik sonrası dönemde, Üçüncü Dünya özellikle de Hindistan bağlamında yapılan kapitalizme geçiş ve kalkınma tartışmaları sırasında olmuştur.

Tom Brass tartışmanın kabaca üç döneme ayrılabilirliğini söylüyor. 1960’ları

32 Bkz. Genevieve LeBaron, “Captive Labour and the Free Market: Prisoners and Production in the USA,” *Capital & Class*, sayı: 94, 2008, s. 59-81.

33 <https://shorturl.at/hlWY3>.

34 <https://www.thefp.com/p/your-iphone-was-built-with-child>.

35 <https://www.walkfree.org/business-and-finance/>.

ve erken 1970'leri kapsayan birinci döneme damgasını vuran yaklaşım, özgür olmayan emek biçimlerinin kapitalizmin gelişiminin önünde bir engel olduğunu öne süren tezidir. İkinci dönem yani geç 1970'ler ve 1980'lerde ise, özgür olmayan emeğin, işçi sınıfı üzerindeki tahakkümünü güçlendirmek için, kapitalist sınıf tarafından kullanılan bir emek rejimi olduğu görüşü zemin kazanmıştır. 1990'ları ve 2000'leri kapsayan, takip eden iki on yılda da tartışmanın çerçevesini bu yaklaşımlar belirlerken, ikincisi daha baskın bir karakter kazanmıştır.³⁶

Aşağıda söz konusu tartışmaya doğrudan taraf olan ve olmayan Marksist yazarların bazılarını üç ana başlıkta eleştirel bir şekilde ele alacağız. Ancak burada bir parantez açıp şunu belirtmek istiyoruz: Aynı teorik çerçeveden beslenmekle beraber, ele alacağımız Marksistler birbirlerinden oldukça farklı sonuçlara ulaşmaktadırlar. Bunun tek nedeni yazarlar arasındaki yorumlama farkı değildir. Marx'ın kapitalizm ve özgür olmayan emek ilişkisine dair, farklı coğrafyalara göndermede bulunan ve yine farklı soyutlama düzeylerini içeren düşüncelerinin, yazarların, tabiri caizse, seçmeci bir şekilde davranmasına imkân verdiğini söylemek mümkündür. Marx, örneğin, bir taraftan Amerikan İç Savaşı öncesi Güney'deki köle sahiplerini kapitalist olarak tanımlarken, diğer yandan bu üretim biçiminin özgür emek üzerine kurulu olan dünya pazarı içinde bir anomaliyi temsil ettiğini belirtir.³⁷ Öte yandan, Hem Marx hem de Engels kapitalizmin özgür olmayan emek biçimleriyle uyumlu olabileceğini de kabul eder ve kapitalistlerin daha fazla kâr edebilmek ve emek üzerinde denetimini sağlamlaştırmak için özgür olmayan emeği kullandığını (özellikle de Britanya'dan) somut örnekleriyle gösterir.³⁸ Son olarak, Marx ve Engels'in özgür emek ile özgür olmayan emek arasında niteliksel bir fark görmediğine, ilkinin diğerinden yalnızca biçimsel olarak ayrıldığını düşündüğüne ilişkin örnekler de sunulabilir.³⁹ Bunlardan birini ya da birkaçının bileşimini yazarların yaklaşımlarında göreceğiz.

Az gelişmişliğe özgü bir olgu olarak özgür olmayan emek

Özgür olmayan emeği çevre ülkelere özgü bir olgu olarak ele alan yaklaşımları, “yarı feodal kapitalizm tezi”, “Dünya Sistemleri Teorisi” ve “iş gücü açığı” olarak sıralamak mümkündür. Bunların her üçü de Marksizmin klasik özgür emek tanımı üzerinden hareket eder: emek gücünün üretim/geçim araçlarından soyutlanmış ol-

36 Tom Brass, “Capitalism and Bonded Labour in India: Reinterpreting Recent (Re-) Interpretations”, *The Journal Peasant Studies*, sayı: 35, 2008, s. 179-180.

37 Karl Marx, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Harmondsworth: Penguin Books, 1973, s. 513.

38 Karl Marx, *Capital: Volume I*, Harmondsworth: Penguin Books, 1976, s. 519; Friedrich Engels, İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, s. 249-250.

39 Karl Marx ve Frederick Engels, *Marx Engels Collected Works: Volume 4*, Londra: Lawrence & Wishart, 1975, s. 278-284, 376, 379.

ması ve sahibi tarafından metalaştırılması. Ayrıca, çevre ülkelerdeki emek rejimlerinin batı sömürgeciliği ile ilişki içerisinde fakat ileri kapitalist ülkelerden farklı bir seyir izlediği konusunda da anlaşılır. Ayrıldıkları noktalara aşağıda değineceğiz.

Yarı feodal kapitalizm tezi, batı kapitalizminin, kendi topraklarındakinin aksine, sömürge ülkelerde emeğin proleterleşmesini engellediğini yani geleneksel kapita-lizm öncesi üretim ilişkilerini –emeğin toprak sahibine bağlılığı vb.– tamamen orta-dan kaldırmadığını, aksine hem sömürgecilik boyunca hem de sömürgecilik sonrası dönemde bu ilişkilerin devam ettiğini öne sürer.⁴⁰ Bu durumun esas sebebi, kapita-lizmin sömürgelerde üretim alanına dolaşım alanı kadar nüfuz etmemesi ve böylece ticari sermayenin hâkimiyet sağlamasıdır. Ticari sermaye, tarımsal alanda emeğin sermayeye **biçimsel** bağımlılığını kaldırıp emeğin sermayeye **gerçek** bağımlılığını tesis etmeyerek yani üretim ilişkilerini devrimci şekilde dönüştürmeden, emeği bul-duğu biçimiyle kapitalizme eklemleyerek, ne tam feodal ne tam kapitalist bir üretim ilişkileri yapısı ortaya çıkarmıştır.⁴¹ Kapitalizmin batıdaki gelişimini esas alan bir Marksizmin ya da liberalizmin söz konusu üretim ilişkilerini açıklaması mümkün değildir. Yarı feodal kapitalizm tezi, özgür ve özgür olmayan emek biçimlerinin yan yana bulunduğu bu üretim biçimini açıklamayı amaçlar.⁴²

Dünya Sistemleri Teorisi de, özgür olmayan emek biçimlerini yalnızca batı dışındaki ülkelerde var olan bir olgu olarak tanımlar. Bu teoriye göre, başından itibaren uluslararası bir sistem olan kapitalizm, dünyayı esas itibarıyla merkez ve çevre ülkeler olarak ikili ve işbölümüne dayalı bir yapı etrafında biçimlendirmiştir. Bu, beraberinde kapitalist dünya ekonomisinin bu iki kutbuna özgü sınıfsal yapıları ve emek denetimi biçimlerini getirmiştir. Özgür emek, tam proleterleşmenin ger-çekleştiği merkez ülkelerdeki vasıflı emeğin kontrol biçimiyken, zora dayalı emek biçimleri ya da tam proleterleşmeyi önlemek amacıyla işçilerin ihtiyaçlarının bir kısmını gidermek için haneye bağımlı kılınması çevre ülkelerde kullanılan emek denetimi biçimleridir. Bu ikisinin birlikteliği dünya kapitalizmin özünü oluşturur.⁴³

Dünya Sistemleri Teorisi, yarı feodal kapitalizm teorisi ile benzer bir çerçeveden hareket etmekle birlikte, özgür olmayan emeği kapitalist üretim ilişkileri içinde farklı şekilde konumlandırır. Kapitalizm, yarı feodalizm tezinin aksine, özgür emek ile özdeşleştirilmez. Özgür olmayan emek biçimleri de "gele-

40 Utsa Patnaik, "On Capitalism and Agrestic Unfreedom", *International Review of Social History*, sayı:40, 1995, s. 80.

41 Utsa Patnaik, *The Agrarian Question in Karl Marx and his Successors: Volume I*, New Delhi: LeftWord Books, 2007, s. 10-11.

42 Utsa Patnaik, "Development of Capitalist Production in Agriculture", *Social Scientist*, cilt:2, sayı:1, 1973, s. 59.

43 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press, 1974, s. 127.

-neksel”, “kapitalizm öncesine ait” ya da “feodal” üretim ilişkileri olarak nitelendirilmez. Bunlar, dünya ekonomisinin yarattığı işbölümünün sonucunda ortaya çıkan, çevre ülkelere özgü kapitalist emek rejiminin unsurlarıdır.⁴⁴

Robert Miles da, Wallerstein ve Patnaik ile benzer şekilde, özgür olmayan emeği ileri kapitalist ülkelerin dışında vücut bulan bir üretim ilişkisi olarak ele alır. Miles’a göre, bu ilişkinin ortaya çıkışının arkasındaki ana neden ise kapitalizmin yeni gelişmeye başladığı sömürge ülkelerin emek piyasasındaki işgücü açığıdır.⁴⁵ Bu çerçevede, özgür olmayan emek biçimlerinin kullanılması, kapitalist üretim biçiminin gelişiminin erken dönemlerine ait bir olgu olarak ele alınır. Genişleyen meta üretiminin gerektirdiği özgür emek gücünün piyasada henüz yeterli miktarda bulunamaması durumunda, kapitalistler özgür olmayan emek biçimlerine ihtiyaç duyabilir ve politik-yasal araçlara başvurarak emek üzerinde katı denetim uygulayabilir. Ancak, bu yola başvurulması arızı/geçici bir durumdur. Kapitalizm doğası gereği kendisinden önceki üretim ilişkilerini ortadan kaldırarak özgür emeği hâkim kılar.⁴⁶

Miles, özgür olmayan emeği sömürgelere özgü bir olgu olarak görse de, yarı feodalizm tezinden ve Dünya Sistemleri Teorisi’nden iki açıdan farklılaşır. Birincisi, merkez/çevre ve Batı/Üçüncü Dünya arasındaki ilişkiyle birlikte, sömürgelerdeki sınıf oluşumuna ve sınıfsal ilişkilere daha fazla vurgu yapar. İkincisi ise, Wallerstein ve Patnaik çevre ülkelerdeki/üçüncü dünyadaki özgür olmayan emek biçimlerinin dünya kapitalist sisteminin yapısal bir unsuru (Wallerstein için doğası itibarıyla kapitalist, Patnaik için ise kapitalizme eklemlenmiş feodal üretim ilişkileri) olduğunu düşünürken, Miles bu emek biçimlerinin kapitalizmin gelişiminde yalnızca bir uğrak olduğunu ileri sürer.

Yarı feodalizm tezinin, sömürgeler/üçüncü dünya ülkeleri ile bütünüyle özgür emeğin hâkim olduğu bir coğrafya olarak batı arasında bir kıyas yaptığı, özgür ve özgür olmayan emeğin bir arada bulunuşuna da bu nedenle farklı bir tanım getirdiği açıktır. Diğer yandan, özgür emeğin “hakiki” kapitalizmin **doğrudan/kendiliğinden** bir sonucu olduğunun da kabul edildiğini söyleyebiliriz. Biz, bu kıyasın ve kabulün, güncel olduğu kadar tarihsel bakımdan da hatalı olduğu kanaatindeyiz. Burada somut örneklerle tek tek girmeyeceğiz. İki örnekle yetinelim. Birincisi, pamuk sanayisinin, İngiltere’de çocuk işçiliğini, ABD’de ise köleliği nasıl aynı anda beslediğine işaret Marx’tan:

44 T. K. Hopkins, I. Wallerstein et al., *World-System Analysis: Theory and Methodology*, Beverly Hills ve Londra ve Yeni Delhi: Sage, 1982, s. 74.

45 Robert Miles, *Capitalism and Unfree Labour: Anomaly or Necessity?*, Londra: Tavistock, 1987, 210. Benzer bir yaklaşım için bkz. Peter Kolchin, *Unfree Labor: American Slavery and Russian Serfdom*, Cambridge: Harvard University Press, 1987, s. 360.

46 R. Miles, a.g.e, s. 197-198, 221-222.

Pamuk sanayisi İngiltere'ye çocuk köleliğini getirdiği gibi, Birleşik Devletler için de, daha önce az çok ataerkil bir nitelik taşıyan kölelik düzenini, ticari bir sömürü sistemi haline getirmesi için bir dürtü olmuştur. Gerçekten de, Avrupa'da ücretli işçilerin örtülü köleliği, yeni dünyada kendisine taban olarak, katıksız ve düpedüz bir kölelik düzeninin bulunmasını gerektiriyordu.⁴⁷

İkincisi de Britanya'daki madencilerin tabi olduğu emek rejimini tasvir eden Engels'ten:

Birçok bölgede, özellikle Kuzey İngiltere'de, yıllık sözleşme adettir. Bu süre içinde işçiler başka bir işe girmeyeceklerine dair söz verirler ancak maden sahibi onlara bu süre içinde sürekli iş vereceğine dair hiçbir teminata bulunmaz. Böylece işçiler aylar boyu işsiz kalırlar ve eğer bu süre içinde başka iş ararlarsa, sözleşmeyi bozdular diye 6 ay çalışma kampına gönderilirler. Bazı sözleşmelerde her 14 günde bir 26 sterlinlik iş verileceğine dair madenciye söz verilse de, bu söz yerine getirilmez; diğer madenlerde işveren, sonra ödenmek üzere küçük avanslar verir ve böylece onları kendisine borçlu duruma düşürür. Kuzeyde haftalık ücretin bir hafta geciktirilmesi ve böylece madencilerin madene bağlanması adet haline gelmiştir.⁴⁸

Diğer pek çok çalışmanın da gösterdiği gibi, yarı feodalizm tezinin ideal bir durum olarak tasvir ettiği batı kapitalizminin tarihinde, hem özgür olmayan emek biçimlerinin hem de bunların sürdürülmesine/kaldırılmasına ilişkin sınıf mücadelelerinin uzun bir tarihi vardır.⁴⁹

Yarı feodalizm tezinin, kapitalizme, sömürgelerdeki pratikleri batı ülkelerindeki aslına uymadığı ya da diğer bir deyişle, vaatlerini hayata geçirmediği için bir başarısızlık atfettiğini söylersek, sanırız ki, yanılmış olmayız. Benzer bir yaklaşımı postkolonyal teoride de görüyoruz. Hindistan'da, iktisat-dışı zora dayalı pre-kapitalist üretim ilişkileri (özgür olmayan emek biçimleri) tasfiye edilmemiş hatta “yönetilenlerin rızasını alan burjuva devletin zıttı” bir karaktere sahip olan despotik

47 Karl Marx, *Kapital I*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 2004, s. 723.

48 F. Engels, a.g.e, s. 249-250.

49 Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Eric Williams, *Kapitalizm ve Kölelik*, çev. Anıl Tarar, Ankara: Dipnot Yayınları, 2014; Vic Satzewich, “Unfree Labour and Canadian Capitalism: The Incorporation of Polish War Veterans”, *Studies in Political Economy*, cilt:28, sayı:1, 1989, s. 89-110; Phillip Corrigan, “Feudal Relics or Capitalist Monuments? Notes on Sociology of Unfree Labour”, *Sociology*, cilt:11, sayı:3, 1977, s. 435-463; Douglas Hay ve Paul Craven, “Introduction”, *Masters, Servants and Magistrates in Britain & the Empire, 1562-1955* içinde, der. Douglas Hay ve Paul Craven, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004, s. 8, 32-35; Thorsten Keiser, “Between Status and Contract?”, *Rechtsgeschichte Legal History*, sayı:21, 2013, s. 32-47.

sömürge yönetiminin güçlendirilmiştir.⁵⁰ Bu durum yani kapitalizmin batı dışına yayılırken alt (iktisadi) ve üst (siyasal) yapısal unsurlarını sömürge toplumunun tüm katmanlarına mal etmemesi ya da Ranajit Guha'nın kendi sözleriyle, burjuvazinin "pre-kapitalist ilişkilere maddi ve manevi tüm biçimleriyle boyun eğdirerek tüm toplum adına konuşabilecek kadar" ileri gitmemesi "burjuva projesi"nin başarısızlığına ve sermayenin evrenselleştirici eğilimlerinin sınırlarına işaret eder.⁵¹

Eğer, yukarıda da değindiğimiz gibi, ileri kapitalist ülkelerdeki iktisat dışı zora dayalı emek rejimlerinin geriletilmesini/ortadan kaldırılmasını kapitalizmin dolaysız bir sonucu yerine, sınıf mücadelelerinin kazanımı olarak görürsek, o halde, Guha'nın tanımladığı biçimiyle "burjuva projesi" doğduğu topraklarda da muvaffak olamamıştır. Sömürgecinin başarısızlığı olarak tarif edilen süreç aslında kapitalizmin doğasına içkin **gerçek** burjuva projesini batı dışı toplumlara doğru; bu projenin o topraklarda ete kemiğe bürünmesini sağlayacak mekanizmaları kendi bünyesine eklemleyerek genişletmesidir.

Emek rejimlerinin coğrafi dağılımı bakımından yarı feodalizm tezine yönelttiğimiz eleştiri, Dünya Sistemleri Teorisi için de geçerlidir. Ayrıca, Marcel van der Linden'in de işaret ettiği gibi, Dünya Sistemleri Teorisi dayandığı keskin coğrafi ikilik nedeniyle, belli bir emek denetimi biçiminin bir ülkede/bölgede neden uygulandığının/ortadan kalktığının sınıfsal dinamikler açısından açıklanmasına da olanak vermez. Açıklanması gereken, işbölümü varsayımı üzerinden doğal kabul edilir.⁵² Miles'ın, özgür olmayan emeği, yalnızca az gelişmiş ülkelerdeki işgücü açığını kapatmak amacıyla başvurulmuş, geçici bir emek rejimi olarak tanımlaması ve böylece onu kapitalizmin "ilkel birikim" aşamasına sıkıştırması ise, gelişmiş kapitalist ülkelerde özgür olmayan emeğin tarihsel ve güncel varlığı meselesine cevap üretme kapasitesine sahip değildir.

Suni bir kategori olarak özgür olmayan emek

Bu yaklaşım, yukarıda ele aldığımız Marksistlerinkinden özgür emek/özgür olmayan emek ayrımını analitik bir araç olarak reddetmesiyle ayrılır. Hem emeğin özgür ve özgür olmayan olarak sınıflandırılması hem de kapitalizmin özgür emek ile özdeşleştirilmesi, Marksizmi de etkilemiş bir liberal mistifikasyondur. Tarihsel ve teorik olarak özgür ve özgür olmayan emeği keskin biçimde birbirinden ayıran bu "kaba Marksizm", özgür emeği ve bu özgürlüğe temel oluşturan sözleşmelerin bir yanılısına; kapitalist sınıfın emekçileri aslında özgürlükten yoksun bırakması-

50 Ranajit Guha, *Dominance without Hegemony: History and Colonial India*, Cambridge, Massachusetts ve Londra: Harvard University Press, 1997, s. 26, 64.

51 R. Guha, a.g.e, s. 19-20.

52 Marcel van der Linden, *Workers of the World: Essays Towards a Global Labor History*, Leiden, Boston: Brill, 2008, s. 295.

nın üzerini örten liberal bir yasal kurgu olduğunu göz ardı eder. Böylece Marx ile çelişir:⁵³

Kapitalizm tüm işçilerin belli biçim ve derecelerde tahakküme tabi oldukları bir üretim tarzıdır. Bu nedenle, özgür emeğin sözüm ona karşıtıymış gibi duran, “özgür olmayan emek” gibi kategoriler yaratmak hem yanıltıcıdır hem de Marx’ın ücretli emeğe ve yasal mistifikasyonuna yönelttiği eleştiriyi zayıflatmaktadır.⁵⁴

Jairus Banaji burada hem iktisadi zor ile emek gücünün işçinin kendisi tarafından metalaştırılmasını/yeniden metalaştırılmasını/emek sürecinden çekilebilmesini engelleyen iktisat dışı zor arasında yapılan ayrıma karşı çıkıyor hem de bunların emek biçimleri arasında bir ayrım yapmanın zeminini oluşturamayacağını söylüyor. Yazar bunun yerine kapitalizmin farklı derecelerde zorun ya da özgürlüğün var olduğu (daha az/çok zora dayalı/özgür), çoklu ücretli emek sömürsü biçimleri içeren bir üretim tarzı olarak kavramsallaştırılmasını öneriyor.⁵⁵ Bu çerçevede, “kaba Marksizm”in özgür olmayan emek olarak tanımladığı biçimlerin de ancak “ücret karşılığı emeğin satılmasının karmaşık düzenlemelerin içine gömülü” olduğu ilişkiler olarak düşünülebileceğini belirtiyor.⁵⁶

Banaji’nin, bu hayli geniş tanıma getirdiği tek istisna, emeğin hareketliliğinin sınırlandığı durumlardır. Bunlardan da yalnızca tekil sermaye düzeyinde söz edilebilir. Bu düzeyde, sermaye iş gücünün özgür olup olmamasına karşı duyarsızdır. Ancak toplam sosyal sermaye düzeyinde, diğer bir ifadeyle, emeğin hareketliliğinin gerektiği durumda, özgür olmayan emek üzerine kurulu bir birikim söz konusu olamaz. Yani özgür olmayan emek rejimine tabiiyet ile emek piyasasında hareketlilik birbirini dışlayan olgulardır. Ayrıca, sadece hareketliğin sınırlanması değil, aynı zamanda ücret ödenmemesi de özgür olmayan emeğin ayırıcı bir özelliğidir.⁵⁷ Toparlarsak; Banaji’ye göre, toplam sosyal sermaye düzeyinde, emek az/çok zora tabidir/özgürdür; piyasada dolaşır ve ücretlidir. Tekil sermaye düzeyinde ise, emek, eğer piyasada dolaşıma giremiyorsa, özgür olmayan ve dolayısıyla ücretsiz emektir.

Bizce, Banaji’nin, özgür emeğin ve dolayısıyla özgür olmayan emeğin liberal bir yasal kurgudan ibaret olduğu düşüncesini, hukuki kategoriler arasındaki ayrımlara bakarak değil, somut olarak emek gücünün sahibince metalaştırılması/metalaştırılmaması üzerinden yaptığı ortadayken, Marksizme atfetmesi hayli sorunludur. Evet,

53 Jairus Banaji, “The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion, and So-Called Unfree Labour”, *Historical Materialism*, cilt:11, sayı:3, 2003, s. 87.

54 Jairus Banaji, *Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation*, Chicago: Haymarket Books, 2011, s. 15.

55 Banaji, “The Fictions of Free Labour”, s. 80.

56 Banaji, “The Fictions of Free Labour”, s. 82-83.

57 Banaji, “The Fictions of Free Labour”, s. 80.

Marx'ın ve Engels'in eserlerinden bu sonucun çıkarılabileceği, “örtülü kölelik”, “proleterler, tabiri caizse, tek bir efendinin değil, tüm burjuva sınıfının kölesidir”⁵⁸ vb. ifadeler bulunabilir. Ancak bunların, işçi sınıfının sermayeye tabiiyetini daha vurgulu bir üslupla anlatmak için başvurulmuş birtakım analogilerden ve retoriklerden öte bir anlam taşımadığını düşünüyoruz. Yoksa tam da “proleterler, tabiri caizse, tek bir efendinin değil, tüm burjuva sınıfının kölesidir” dendiği yerde neden aynı zamanda “kölenin proleterleşerek kendini özgürleştirdiği” ya da proletaryanın köleliğe göre “ileri bir aşama” olduğu söylensin?

Banaji, özgür/özgür olmayan emek ayrımını neden reddettiğini temellendirirken sık sık Marx'ın, sözleşme özgürlüğünün/işçinin emek sürecine kendi isteğiyle girmesinin yalnızca biçimsel ya da görünürde bir özgürlük olduğuna, arkasında iktisadi zoru ve sermayenin tahakkümünü gizlediğine ilişkin sözlerine atıfta bulunuyor. Bu konuda bir itirazımız yok. Ancak, bize kalırsa, özgür olamayan emeği, “ücret karşılığı emeğin satılmasının karmaşık düzenlemelerin içine gömülü” bir ilişki olarak tanımlamak da sermayenin uyguladığı iktisat dışı zorun üstünü aynı biçimde örtüyor. Yukarıda Engels'in Britanya'daki madencilerin durumuna ilişkin durum tespitini aktarmıştık. Orada söz edilen cezalandırma, emek piyasasına giriş ve çıkışın bütünüyle sermayedarın iradesine tabi kılınması ve borçlandırma yoluyla işçileri işyerine bağlaması gibi pratikleri “karmaşık düzenlemeler” olarak tasvir etmek mümkün değildir.

Banaji, diğer yandan, dar kapsamlı özgür olmayan emek tanımından da anlaşılacağı üzere, emeğin piyasadaki “özgür” dolaşımını, emek-gücünün sahibince satılabilmesiyle özdeşleştiriyor. Ancak emeğin hareketliliği, emek-gücünün taşıyıcısından başka bir kişinin ya da kurumun denetiminde de sağlanabilir. Örneğin, fındık toplamak için Karadeniz bölgesine gelen mevsimlik Kürt tarım işçilerinin emek gücü tümüyle akrabalık/aşiret bağları vasıtasıyla ilişki kurdukları, “dayıbaşı” denilen tarım aracısının kontrolündedir. Karadeniz'e göç eden bu işçilerin yalnızca iş bulabilmesi değil, aynı zamanda işten çıkabilmeleri ya da bir işten başka bir işe geçebilmeleri yani emek güçlerini yeniden satabilmeleri de –dil, hiç bilinmeyen bir bölgede bulunma, borçlanma ya da daha sonraki yıllarda iş bulamama korkusu vb. nedenlerin de etkisiyle– tarım aracısının inisiyatifindedir. Bu durumda, göç yani emeğin hareketliliği özgür olmayan emeğin kurucu unsuru olarak ortaya çıkar.⁵⁹ Ayrıca Banaji'nin iddia ettiğinin aksine, tam da daha kolay hareket ettirilebilirli-

58 Marx, *Capital*, s. 271; Karl Marx ve Frederick Engels, *Marx Engels Collected Works: Volume 6*, Londra: Lawrence & Wishart, 1976, s. 100-101.

59 Özgür Burçak Gürsoy, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Dışlanma: Türkiye’de Mevsimlik Tarım İşçileri”, *Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları* içinde, der. Ayşe Buğra İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 56-57. Emeğin hareketliliği ve özgür olmayan emek arasındaki ilişki için ayrıca bkz. Jan Breman, *Outcast Labour in Asia: Circulation and Informalization of the Workforce at the Bottom of the Economy*, Oxford University Press, 2010, s. 340-341.

ği nedeniyle, özgür olmayan emek toplam sosyal sermayenin bir parçası olabilir. Alex Lichtenstein, 19. yüzyılda ABD’de mahkûmların madenlerde çalıştırılmasının sebebinin “yalnızca sürekliliği değil, aynı zamanda, özgür emekten farklı olarak, diğer üretim faktörleri olan sermaye, teknoloji ya da idari uzmanlık gibi, istenildiği zaman ve şekilde hareket ettirilebilmesi” olduğunu belirtir.⁶⁰ Son olarak, Banaji’nin, özgür olmayan emeğin ücretli emek olmadığı iddiasına da katılmadığımızı söyleyelim. Ücret ödeniyor olması, doğrudan özgür emeğin varlığına işaret etmez.⁶¹

Banaji’nin, özgür/özgür olmayan emek ayırımına alternatif olarak önerdiği metodolojinin (daha az/çok özgür) neoklasik-kliometrik tezler başlığı altında ele aldığımız Robert Steinfeld ile benzerliği okuyucunun dikkatini çekmiştir. Ki Banaji’nin kendisi birçok kere bu yazara atıfta bulunuyor.

Bir dizi başka yazar da, Steinfeld ile bir diyalog içine girmeden, Banaji’ye referans vererek aynı metodolojiyi benimsiyor. Örneğin, LeBaron ve Ayers, özgür olmayan emeğin nasıl tanımlanacağına ilişkin epistemolojik bir yenilenmenin/kopuşun gerekli olduğunu; çağdaş emek ilişkileri özgür emek ve özgür olmayan emek kategorilerinden birinin altına yerleştirelemeyecek kadar karmaşık olduğu için, Marksistlerin klasik “biçimsel soyutlaması”nın aşılmasına ihtiyaç olduğunu öne sürüyor:

Özgür ve özgür olmayan emeği niteleyen özgür olma/olmama durumları, ontolojik olarak birbirinden bağımsız olmaktan ziyade, biçim ve derece meselesidir. Burada vurgulanacak temel nokta, özgür olmayan emek ile ilişkilendirilen belli nitelik ve dinamiklerin, daha düşük düzeyde olmakla birlikte, özgür emekte de var olduğudur... Bu, metodolojik anlamda, bizi özgür emeği ve özgür olmayan emeği ikilikler üzerinden düşünmemeye zorlamaktadır...⁶²

LeBaron ve Ayers, “biçimsel soyutlama”nın yarattığı sorunları aşacak bu yöntemin diyalektik bir karaktere sahip olduğunu iddia ediyor. Ancak, bu metodolojinin, Brass’ın da belirttiği gibi, diyalektik bir yöntem olduğunu söylemek zordur çünkü niteliksel olarak ayrı ancak ilişki halinde olan farklı olguların birbirini etkilemesi ya da birbirine dönüşmesi değil, aynı özellikleri farklı derecelerde paylaşan olguların, “özgür olma/olmama” durumunun arttığı/azaldığı bir yelpazede **yan yana dizilmesi** söz konusudur. “Özgür emek” ve “özgür olmayan emek” kavramları, bu yazarlar tarafından çağdaş emek biçimlerini tanımlamak için kullanılsa da, benimsenen metodolojinin kendisi bunlarının içlerinin somut olarak doldurulmasına izin vermez.

60 Alex Lichtenstein, *Twice the Work of Free Labor: The Political Economy of Convict Labor in the New South*, New York: Verso Books, 1996, s. 120.

61 Brass, *Labour Regime*, s. 130.

62 LeBaron ve Ayers, “The Rise of a ‘New Slavery’?”, s. 879.

Böylece söz konusu iki kavram sübjektif etiketlere (çok/daha az/az) indirgeniyor.⁶³

İronik olan ise, bu metodolojinin aslında söz konusu ayrımı topyekûn reddederrek iktisat dışı zor kullanımını doğallaştıran ve bu zora tabi olmayı işçiler açısından bir tercih olarak tanımlayan neoklasik yaklaşıma ait olmasıdır. Bu çerçevede, söz konusu Marksizmi aşma çabasının, anti-Marksist bir metodoloji ve epistemolojinin benimsemesiyle sonuçlandığını söyleyebiliriz. LeBaron ve Ayers'inki ile Steinfeld'in şu yaklaşımı arasında bir fark olduğunu söylemek güçtür:

Bana göre, farklı derecelerde yasal ve fiziksel baskı olduğu gibi, hafiften ağıra doğru giden, farklı derecelerde ekonomik baskı da söz konusu olabilir. Emek ilişkilerinde kullanılan zoru, baskı biçimi üzerinden bir ikiliğe sıkıştırmak yerine, hafiften ağıra doğru bir süreklilik içinde sıralanan yasal, fiziksel, ekonomik, sosyal ve psikolojik baskıların bir birleşimi olarak düşünmek daha uygun gibi görünmektedir.⁶⁴

Bizim görebildiğimiz kadarıyla, bu yazarlar çalışmalarında Steinfeld ve daha genel olarak neoklasik-kliometrik tezlerle, az evvel de işaret ettiğimiz gibi, örneğin, kendilerinin nerede farklılaştığını ortaya koyacak, doğrudan bir tartışmaya girmiyorlar (bunun bir nedeni ilgili literatürü hiç incelememeleri olabilir). İlgili yöntemi direkt Banaji üzerinden iktibas ediyorlar. Banaji kendi içinde tutarlı. Ancak, hem bir yandan söz konusu ayrımı **belli bir ölçüde de olsa** anlamlı bulan hem de kapitalizmin/kapitalist emek piyasasının özgür olmayan emek ile uyumlu olabileceğini savunan bu yazarlar, neoklasik “yelpaze metodolojisi”ni sahiplenerek çelişkiye düşüyor.

Sınıf mücadelesinin bir unsuru olarak özgür olmayan emek

Bu yaklaşıma göre, özgür olmayan emek, coğrafyadan bağımsız ve **sürekli** olarak sınıf mücadelesinin konusudur. Bu anlamda, bir ülkede ya da bölgede özgür olmayan emek ilişkilerinin var olmasının sebebi, kapitalizmin az/çarpık gelişmişliği ya da feodalizmin/yarı feodalizmin sökülüp atılamaması veya kapitalist emek piyasasındaki iş-gücü açığı değil, sermayenin tümüyle ya da bazı fraksiyonlarıyla, ideolojik ve/ya da maddi iktisat dışı zora başvurarak işçi sınıfı üzerindeki tahakkümünü tahkim etmek ve/ya da bu sınıfın bileşimini değiştirmek amacıyla verdiği “yukarıdan mücadele”dir. Tom Brass, bu mücadeleyi “deproletarizasyon” olarak adlandırır. Deproletarizasyon süreci, emek maliyetlerini aşağıya çekmek, işçi sınıfının örgütlü gücünü ve bilincini parçalamak amacıyla, özgür emekçilerin kapitalist

63 Tom Brass, “Debating Capitalist Dynamics and Ufree Labour: A Missing Link?”, *The Journal of Development Studies*, cilt:50, sayı:4, 2014, s. 570-582.

64 Steinfeld, “Coercion/Consent in Labor”, s. 12.

sınıf tarafından özgür olmayan emek biçimlerine tabi kılınması ya da ilkinin ikincisi ile değiştirilmesi yoluyla meydana gelir. Ancak deproletarizasyon kaçınılmaz bir süreç değildir. İşçi sınıfının “aşağıdan sınıf mücadelesi” ile tersine çevrilebilir.⁶⁵

Özgür emek ile kapitalizm arasındaki ilişki tam da bu aşağıdan sınıf mücadelesi üzerinden açıklanır. Özgür emek doğrudan kapitalizmin değil, emekçilerin üretim ve geçim araçlarından soyutlandığı sınıf oluşumu aşamasını takip eden, emek gücünün metalaştırılması/yeniden metalaştırılması/üretimden çekilmesi gibi süreçlerin kim tarafından ve nasıl kontrol edileceğinin belirlendiği sınıf mücadelesi aşamasında aşağıdan verilen mücadelenin bir sonucudur. Bu çerçevede, Brass’a göre, emek tarihi açısından esas sorunsallaştırılması gereken, kapitalizmin tarihsel gelişimine eşlik eden özgür olmayan emek biçimlerinin süregelen varlığından ziyade, özgür ücretli emeğin kapitalist sınıfın emek gücü üzerinde kurmaya çalıştığı tahakküme karşı elde ettiği başarılarıdır.⁶⁶

Brass, bu görüşünü yarı-feodalizm tezini eleştirirken bir başkasıyla tamamlar: sistemsel geçiş (feodalizmden kapitalizme) emek ilişkilerinin dönüşümüyle (özgür olmayan emekten özgür emeğe geçişin) özdeşleştirilmemelidir. İlki, ikincisi olmadan da mümkün olabilir. Kapitalizme geçiş aşamasında üretim ve geçim araçlarından soyutlanan emekçiler, sermaye tarafından özgür olmayan emeğe özgü emek denetimi biçimlerine tabi tutulmaya devam edebilirler. Yukarıdan sınıf mücadelesinin doğal süreci budur.⁶⁷

Okuyucu, Brass’ın, özgür/özgür olmayan emek ayrımını savunsa da, özellikle de sistemsel geçişle emek ilişkilerinin dönüşümü arasında doğrusal bir ilişki olmadığını öne sürerek, piyasa ve piyasa öncesi toplumlar arasında iktisat dışı zorun kullanımı bakımından hiçbir fark olmadığını savlayan neoklasik iktisatçı Steinfeld’e yakın durduğunu düşünebilir. Ancak, Steinfeld hem söz konusu ayrımı reddederek iktisat dışı zoru işçilerin (ve hatta kölelerin) de rıza gösterdiği bir seçenek olarak meşrulaştırıyor hem de “mücadele”yi kapitalizmle, üretim faktörleri arasındaki dengenin başka bir seviyede yeniden kurulmasıyla sınırlıyordu. Daha önce de atıf yaptığımız şu kavrayış Brass’ı Steinfeld’ten net bir biçimde ayırır:

Marx için, özgür emek, özgürlükten yoksun çeşitli emekçilerin (köleler, serfler vb.) tarihsel bir kazanımıdır. Ancak bu kazanım mücadelenin sona erdiğinin değil, yalnızca yeni bir mücadelenin başladığının işaretidir: bu kez kapitalizme karşı ve sosyalizm için.⁶⁸

65 Brass, *Towards a Comparative*, s. 151-152.

66 Brass, *Towards a Comparative*, s. 150.

67 Brass, *Labor Regime*, s. 87.

68 Tom Brass, “Why Unfree labour is not ‘So-Called’: The Fictions of Jairus Banaji”, *The Journal of Peasant Studies*, sayı:31, 2003, s. 106.

Sistemsal geçiş ve emek ilişkilerinin dönüşümü bağlamında akla gelebilecek diğer bir soru, Brass'ın deproletarizasyon tezinin, Marksizmin söz konusu ilişkiye yönelik temel savlarıyla ne kadar uyurđu olabilir. Yukarıda, Marx'ın ve Engels'in tespitlerine ver yermiştik. Orada, sırasıyla, pamuk sanayisinin ocuk köleliğini beslediğine ve maden sermayesinin, işçilerin emek piyasasındaki hareketliliğini denetim altında tutmak için çeşitli iktisat dışı zor biçimlerine başvurduğuna dikkat çekiliyordu. Bu rnekler daha da çoğaltılabilir. Mesela, sermayedarların takas usulü (*truck system*)⁶⁹ yoluyla işçileri kendilerine bağlı kıldığına Marx şöyle işaret ediyor:

İngiltere'nin birçok tarım bölgesinde... Ücretler 14 günde ve hatta ayda bir de-nir. demeler arasındaki bu uzun sreler yüzünden tarım işçisi satın aldığı öte-beriyi veresiye almak zorunda kalır... İşçi yüksek fiyatlar ödemeye mecbur olur ve fiilen de kendisine veresiye mal veren dkkna bağlanır.⁷⁰

Burada önemli olan, tabii ki, tespitlerin kendisinden ziyade, Marx ve Engels'in bunlara kapitalizmin gelişimiyle kendiliğinden ortadan kalkacak, geçici/arızı ilişkiler olarak yaklaşmamalarıdır. Ayrıca, Brass'ın da ayrıntılarıyla gösterdiği gibi, Kautsky, Lenin ve Trotskiy gibi klasik Marksistler de aynı tutumu benimsemişlerdir.⁷¹ Bu bakımdan, bizce, deproletarizasyon tezi ile Marksizm arasında bir çelişki bulunmuyor.

Buna bir istisna olarak, belki, Marx'ın iç savaş ncesi ABD'nin güneyindeki kölelikle ilgili değerlendirmesine işaret edilebilir. Marx, gerçekten de, köle sahiplerinin “zgr emek üzerine kurulu dünya piyasasında bir anomaliyi”⁷² temsil ettiklerini söyler. Bu ifadeden, şüphesiz ki, bir **retim tarzı** olarak kapitalizmin zgr emeği gerektirdiği sonucu çıkarılabilir. Ancak, Marx, diğer yandan, yine aynı yerde, bu köle sahiplerini kapitalist olarak tanımlıyor ve bu tanımlamanın yalnızca bir yakıştırmadan ibaret olmadığını da vurguluyor. *Felsefenin Sefaleti*'nde ise, Güney'deki köleliğin hem ABD hem de dünya kapitalizmi açısından önemini şöyle ifade ediyor:

Doğrudan kölelik, tıpkı makine, kredi ve diğer benzeri şeyler gibi, burjuva sanayiinin üzerine inşa edildiği ana direklerden biridir. Kölelik olmadan pamuk olmaz. Pamuk olmadan da modern sanayi olmaz. Kolonileri değerli kılan köleliktir. Koloniler dünya ticaretini mümkün kılar. Dünya ticareti de geniş ölçekli

69 Çok kabaca söylersek; takas usulü, işçilerin ücretlerinin, tümüyle ya da kısmen, doğrudan sermayedar tarafından işletilen ya da sermayedarın anlaştığı bir dkkn vasıtasıyla, fahiş fi-yatlar tayin edilen mallar/eşyalar ile ödendiği ve böylece işçinin borçlandırılarak şirkete bağlı hale getirildiği bir sistemdir.

70 Karl Marx, *Kapital I*, ev. Mehmet Selik ve Nail Satlığan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 176, dipnot 52.

71 T. Brass, a.g.e, s. 57-69.

72 Marx, *Grundrisse*, s. 513.

sanayi üretimini. Kölelik, bu nedenle, yüksek öneme sahip ekonomik kategorilerden biridir. Kölelik olmasaydı, dünyanın en ileri ülkesi yani Kuzey Amerika [Amerika Birleşik Devletleri] geri bir toplum olarak kalmaya devam ederdi. Kuzey Amerika'yı haritadan silin, elinizde kaostan, hızla çöküşe sürüklenen bir modern ticaret ve uygarlıktan başka bir şey kalmaz. Amerika'yı haritadan silmek için de köleliği kaldırmanız yeterlidir.⁷³

Tom Brass'ın yanı sıra Robin Blackburn⁷⁴ de, bu aktardıklarımızdan yola çıkarak, Marx'ın güneyi kapitalist ve köleliği de kapitalist bir emek biçimi olarak tanımladığını öne sürüyor. Biz de bu görüşü paylaşıyoruz ve söz konusu "anomali"nin şöyle yorumlanabileceğini düşünüyoruz: Marx karşılaştırmanın "özgür" tarafındaki işçilerin bir kısmının iktisat dışı zor biçimlerine tabi olduğunun farkındadır (çocuk köleliği, madenciler, takas usulü vd.). Ancak emek-gücünün metalaştırılması/yeni-den metalaştırılması/üretim sürecinden çekilmesi konusunda sermaye sınıfının elini güçlendiren bu biçimlerin hiçbiri, köleliğin aksine, bir meta olarak işçinin kendisinin *yasal sahipliğini* içermez. Bize kalırsa, burada "anomali"den kasıt, köleliğin bu özelliğidir. Yani, söz konusu kıyasın, *genel olarak* özgür/özgür olmayan emek ayrımı üzerinden değil, daha dar bir kapsamda, yalnızca bu nitelik merkeze alınarak yapıldığını söyleyebiliriz.

Özgür olmayan emek tartışmaları çerçevesinde mahkûm emeği ve mevsimlik Kürt tarım işçileri üzerine kısa bir değerlendirme

Az gelişmiş ülkelerin yanı sıra ileri kapitalist ülkelerde de hem devlet hem de sermaye tarafından kullanılan mahkûm emeği, yarı-feodalizm ve Dünya Sistemleri Teorisi'nin savunduğunun aksine, özgür olmayan emeğin güncel anlamda çevre/az gelişmiş ülkelere özgü bir olgu olmadığının önemli örneklerinden biridir. Diğer yandan, günümüz mahkûm emeği, Robert Miles'in özgür olmayan emeği kapitalist emek piyasasının az gelişmişliğiyle ilişkilendiren tezlerini de olumsuzlar. Bu nedenle, coğrafi/mekânsal farklılıkların ya da kapitalist emek piyasasının gelişmişlik seviyesinin değil, neoliberal emek piyasası politikalarının bir uzantısı olarak görülmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Yukarıda yeni kölelik yaklaşımının mahkûm emeğini, özgür olmayan emek olarak görmekten imtina ettiğini göstermiştik. Bu, bir tarafıyla mahkûm emeğinin kendisine ilişkin yanlış varsayımlara dayanırken diğer yanılla da devlete atfedilen rol ile alakalıdır. Mahkûm emeği, özgür olmayan emek biçimlerinin ortadan kal-

73 Karl Marx, *The Poverty of Philosophy: Answer to the Philosophy of Poverty by M. Proudhon*, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Poverty-Philosophy.pdf>, 1999, s. 49.

74 Robin Blackburn, *Marx and Lincoln: An Unfinished Revolution*, Londra ve New York: Verso Books, 2011.

dırılması hususunda devlete biçilen olumlu ve ilerici rolü ciddi şekilde sakatlar. Özellikle de mahkûmların sermaye tarafından çalıştırılması durumunda, devlet hem cezaevi atölyelerini kiralayarak hem de mahkûmların emek gücünü satarak bir *taşeron* gibi hareket eder. Böylece, bu özgür olmayan emek biçiminin emek-sermaye ilişkilerine dâhil edilmesinde doğrudan rol alır. Bu nedenle, bu yaklaşımın devleti ele alış biçiminin de mahkûm emeğini değerlendirmek için verimli olmadığı kanaatindeyiz.

Yeni Kölelik yaklaşımı, aynı zamanda, çağdaş kapitalist üretim sürecinin denetlenmesinin zorluğunun getirdiği kimi boşluklardan faydalanan, tedarik zincirinin alt katmanlarında yer alan suçlulara karşı devletin kullanabileceği bir araç olarak yasal düzenlemelere de büyük önem atfediyordu. Ancak, yasallık bir özgür olmayan emek biçimi olarak mahkûm emeğinin *kurucu ve ayırt edici* unsurudur. Bilebildiğimiz kadarıyla, günümüzde bu niteliğe yani yasal meşruiyete sahip tek zorla çalıştırma biçimi mahkûm emeğidir. Dolayısıyla, bu bahiste yasalara farklı şekilde yaklaşılmalıdır.

Banaji, özgür olmayan emeği, hareketliliği sınırlanmış, ücret ödenmeyen emek olarak tanımlıyor ve bu emeğin toplam sermayenin bir bileşeni olarak görülmeyeceğini öne sürüyordu. Bu yaklaşım da mahkûm emeğinin anlaşılmasında verimli bir zemin sağlamıyor. Mahkûm emeği, hapishanenin doğası gereği hareketliliği sınırlı olmakla birlikte ücret ödenmeyen bir emek biçimi değildir. Diğer yandan, mahkûmlar da piyasada hareketliliğe sahip olabilir ve hapishane mekânı dışında da üretim sürecinde yer alabilir. Burada odaklanılması gereken emek gücünün nasıl satıldığıdır. Mahkûm emek gücünün *sahibidir* ancak bu emek gücünü *satma kapasitesi* başka bir iradeye, hapishane kurumuna aittir. Mahkûm emeğinin hareketsizliğini/hareketliliğini tesis eden de bu iradedir. Ayrıca, mahkûm emeği –cezaevi içinde ya da dışında– üretim ilişkileri içine dâhil edildiğinde toplam sosyal sermayenin bir parçası haline gelir.

Tom Brass'ın yaklaşımının hem çağdaş mahkûm emeğinin tanımlanması hem de mevcut sosyal ve ekonomik politikalarla ilişkilendirilerek açıklanması bakımından diğerlerinden daha faydalı olduğunu düşünüyoruz. Deproletarizasyon tezinden yararlanarak ve yukarıda değindiğimiz hususları göz önünde bulundurarak, mahkûm emeğinin ülkemizde sermaye tarafından kullanımını kısaca incelemeye çalışacağız.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 18. maddesine göre “Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır”. Ancak “şekil ve şartları kanunla düzenlenmek üzere... olağanüstü hallerde vatandaşlardan istenecek hizmetler; ülke ihtiyaçlarının zorunlu kıldığı alanlarda öngörülen vatandaşlık ödevi niteliğindeki beden ve fikir çalışmaları” dâhil olmak üzere “hükümlülük veya tutukluluk süreleri içindeki çalıştırmalar” zorla çalıştırma olarak kabul edilmemektedir. Bu durum, 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un 29. Maddesinin 1. fıkrasında

daha açık bir biçimde ifade edilir:

Kurum hekimi tarafından ruhsal ve bedensel olarak sağlıklı olduğu belirlenen meslek sahibi olmayan hükümlüler ile meslek sahibi olan istekliler, kurum imkânları ölçüsünde belirlenen ücret karşılığında atölye veya işyurtlarında çalıştırılabilirler.

İşyurtları Kurumu (eski) Daire Başkanı Kürşat Hamurcu, “çalıştırılabilirler” ifadesi ile cezaevine girmeden önce bir mesleği olmayan mahkûma çalışma konusunda seçim hakkı tanınmadığını, çalışmanın sağlıklı ve mesleği olmayan mahkûm için bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir.⁷⁵

Bir mesleği olan mahkûm için ise “isteklilik” aranmasa da –görebildiğimiz kadarıyla– bu “isteklilik” hali *yalnızca işe giriş noktasında* geçerlidir. Kendi isteği ile işe giren bir mahkûmun da çalışma yükümlülüğü bulunanlar gibi işten kendi isteği ile çıkamadığı anlaşıyor. Diğer yandan, verilen işlerin yerine getirilmemesi sonucu uygulanacak cezalarda, istekli/yükümlü mahkûm gibi bir ayırım yapılmıyor. 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun’un ilgili maddelerine göre, söz konusu durumda, mahkûmlara “haberleşme veya iletişim araçlarından yoksun bırakma veya kısıtlama, bir aydan üç aya kadar mektup, faks ve telgraf almak ve yollamaktan, televizyon izlemekten, radyo dinlemekten, telefon etmekten ve diğer iletişim araçlardan yararlanmaktan tamamen ya da kısmen yoksun bırakma” cezaları verilebiliyor. Aynı eylemin tekrarlanması durumunda, “ziyaretçi kabulünden yoksun bırakma”, “hücreye koyma cezası” ve “hücre cezasına karşılık ziyaretçi kabulünden yoksun bırakma cezası” gibi ağırlaştırılmış disiplin cezaları uygulanabiliyor.

Hapishane kurumunun kendine özgü koşulları düşünüldüğünde aslında “isteklilik” meselesi kendi başına sorunsallaştırılması gereken bir meseledir. Asatar Bair’in de işaret ettiği gibi, “onların [mahkûmların] tercihleri ne olursa olsun, bunlar ıslah kurumlarının uyguladığı katı kontrol altında belirlenmektedir”.⁷⁶ Söz konusu katı kontrol, cezaevi yönetimlerinin yasa dışı zor uygulamalarını da kapsayabilir. Bu duruma, Denizli Bozkurt Kadın Cezaevi’nden örnek verebiliriz. Avukat Eren Keskin mahkûmların ilettiği şikâyetler üzerine cezaevine giderek mahkûmlarla mülâkat yapmıştır. Cezaevindeki mahkûmların şikâyetleri şu şekildedir:

Hava çok soğuk ve sabah saat 07:00’den itibaren zorla çalıştırıyoruz. Cezaevinde hiçbir eldiven vb. verilmeden lağım temizletiliyor, dikiş diktiriliyor ve kolileri

⁷⁵ Kürşat Hamurcu, “Türk Hukukunda Hükümlü ve Tutukluların Çalıştırılması”, *Sesleniş Gazetesi*, 15.02.2008.

⁷⁶ Asatar Bair, *Prison Labor in the United States: An Economic Analysis*, Londra: Routledge, 2007, s. 35.

TIR'lara kadın tutuklu ve hükümlüler yükleyip taşıyor. Ağır yük taşıttırılıyor. Sağlık raporu olanlar da gecelere kadar ayakta ve soğukta çalıştırılıyor. Akşam 17:30'da bitmesi gereken çalışma, gece geç saatlere kadar uzatılıyor. Cezaevinde kaloriferler yanmıyor. Çamaşırları haftada bir yıkamak zorunda kalıyoruz. Ailelerimizle görüşlerde bize ve ailemize hakaretler ediliyor.⁷⁷

Eren Keskin, verilen işleri yapmayan mahkûmların “bu işleri yapmak zorundasınız, eğer yapmazsanız sizi kapalı cezaevine göndeririz, görüş hakkınızı engelleriz” şeklinde tehdit edildiğini aktarıyor.⁷⁸ Keskin'in hazırladığı raporun basında yer bulmasından sonra, yaşadıkları sıkıntıları dile getiren iki kadın mahkûma önce iki aylık görüşme yasağı getirilmiştir. Bu mahkûmlar daha sonra Denizli D Tipi Cezaevi'ne gönderilmiştir.⁷⁹

Hukuki bağlamda diğer önemli bir husus, mahkûmların doğrudan çalışma ile ilgili statüleridir. İster hapisli ya da başka devlet kurumlarının ihtiyaçlarını karşılamak için ister piyasa için üretim yapsın, hükümlünün çalışması serbest irade ve hizmet akdine dayalı bir ilişki olarak değil, bir kamusal yükümlülük olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle, hükümlüler yasal anlamda işçi olarak kabul edilmemektedir. Çalışmanın bir yükümlülük olarak tanımlanması, elbette emeğin nasıl satılacağını da belirliyor. Emek gücünü satma kapasitesi, iktisat dışı zor (yasa) vasıtasıyla mahkûmdan cezaevi yönetimine aktarılırken, piyasa için üretim yapılması durumunda, söz konusu satış **yalnızca** cezaevi ve şirket arasında yapılan bir sözleşme ile vuku buluyor.

Ayrıca, özgür emeğin sahip olduğu ya da en azından sınıf mücadelesinin konusu haline getirebileceği haklar, mahkûmlar için daha en baştan yok sayılıyor. Cezaevi işyurtlarında çalışanların sendikaya üye olma, ücret pazarlığı yapma, emeklilik, uzun vadeli sigorta kollarında (malullük, yaşlılık, ölüm) sigortalı olma ve greve çıkabilme hakları bulunmuyor. Bu durum, ödenen ücretlerin de çok düşük bir seviyede olmasını beraberinde getiriyor. 2023'ün Temmuz ayı itibarıyla, mahkûmlara ödenen günlük ücretler şu şekildedir: usta 110 TL, kalfa 105 TL, çırak 100 TL ve stajyer 95 TL.⁸⁰

Bu disiplinli ve ucuz işgücünün piyasaya yönelik üretime daha fazla katılmasına

⁷⁷ Cezaevinde Herkes Halinden Memnunmuş”, *Evrensel*, 30.01.2010, <https://www.evrensel.net/haber/192538/cezaevinde-herkes-halinden-memnunmus>.

⁷⁸ “Cezaevinde Ucuz İşgücü: Kadın Mahkûmlar”, *Bianet*, 01.06.2011, <https://bianet.org/bia-net/insan-haklari/131193-cezaevinde-ucuz-isgucu-kadin-mahkumlar>.

⁷⁹ “Hak İhlalini Anlatan Kadınlara Görüş Yasağı ve Sürgün Cezası”, *Birgün*, 26.12.2009, <https://www.birgun.net/haber-detay/hak-ihlalini-anlatan-kadinlara-gorus-yasagi-ve-surgun-cezasi-50114.html>.

⁸⁰ <https://iydb.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/140720231519345062023142832parasal%20s%C4%B1n%C4%B1rlar%2005.06.2023.pdf>.

dair planları ve projeleri devlet kurumlarının yayınladığı raporlardan takip edebiliyoruz. Örneğin, Türkiye'nin küresel kapitalist ekonomi içerisindeki rekabet gücünün nasıl arttırılacağına ilişkin olarak KOSGEB tarafından hazırlanan, KOBİ'lere yönelik eylem planında mahkûmların eğitilmesine ve işgücü olarak kullanılmasına da yer verilmiştir. Kobi Strateji ve Eylem Planı'nda gerçekleştirilecek projeler ve eylemler arasında Cezaevlerinde İşgücü Kalitesinin Arttırılması ve Girişimciliğin Desteklenmesi Projesi de yer almaktadır. Eylem Planı'nın Öncelikler, Politikalar ve Eylemler başlıklı bölümünde, projelerin hangi çerçevede gerçekleştirileceği açıklanmaktadır. Özellikle Asya ülkeleriyle yaşanan rekabete dikkat çekilmekte ve bu rekabete karşı devletin KOBİ'lere yönelik desteğini arttırması gerektiği vurgulanmaktadır.⁸¹

Benzer vurgular sermaye kesiminin temsilcileri tarafında da yapılmaktadır. Sakarya Ticaret ve Sanayi Odası (SATSO) eski başkanı Erol Öztürk'ün aşağıdaki ifadeleri, KOSGEB'in yukarıda sözünü ettiğimiz planı ile örtüşmektedir:

Hatta çokuluslu şirketlerin kârlarını arttırmak için sürekli daha ucuz emek gücü seçeneklerine yöneldikleri küreselleşen dünyamızda, iş dünyası Doğu Avrupa, Asya ülkeleri gibi seçenekler dışında yeni bir potansiyel daha keşfetmiştir. Bu potansiyeli, cezaevlerindeki tutuklular ve mahkûmlar oluşturmaktadır. Hüküm-lü ve tutukluların meslek ve sanatlarını koruyup geliştirmek veya onlara yeni bir meslek ve sanat öğretmek amacıyla onlara bir yandan dış dünyadan kopmadan üretim yapma potansiyeli aşılanırken aynı zamanda maddi imkân da sağlanmaktadır. İşgücü maliyetlerinin çok fazla olduğu ülkemizde, kısa bir eğitim sürecinin ardından kalifiye birer işçi haline gelebilecek bu potansiyeli kullanmak, küresel arenada Çin gibi düşük işgücü maliyeti olan ülkelerle rekabet etme şansı sağlayacaktır.⁸²

Öztürk'ün sözlerindeki iki nokta önemlidir. KOBİ Eylem ve Strateji Planı'nda Türk sermayesinin özellikle de Asya ülkeleri ile rekabet edebilirliğinin arttırılması için devletin yeni birikim alanları açması gerektiği söyleniyordu. Öztürk'ün ifadeleri bu anlamda plan ile tam bir uyum içindedir. Diğer husus ise, maliyeti düşük bir emek gücü kaynağı olarak mahkûmlara üretim yaptırılmasının, sermayenin üretimi ülke dışına kaydırmasına bir alternatif olduğudur.

Mahkûm emeğini sermaye açısından kârlı kılan tek unsur düşük ücretler değildir, aynı zamanda esnekliğidir de. Daha önce de söylediğimiz gibi, mahkûmlar iş süreci açısından katı bir disipline tabidirler ve iş sürecinin zamanından önce sonlan-

81 KOSGEB, *KOBİ Strateji ve Eylem Planı (2007-2009)*, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/KOBİ_Stratejisi_ve_Eylem_Planı_2007-2009%E2%80%8B.pdf.

82 "Ucuz İş Gücünün Adresi Cezaevleri", 28.05.2018, <https://www.sakaryarehberim.com/haber-ucuz-is-gucunun-adresi-cezaevleri-14207.html>.

dırılması/kesintiye uğraması, mahkûmlar açısından birtakım cezai yaptırımlar doğurmaktadır. Fakat aynı durum sermaye için geçerli değildir. 2008 yılında Midyat M Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu'nda mücevherat üretimi yapan Akgün Kuyumculuk şirketinin sahibi Süleyman Akgün, cezaevinde üretim yapmanın sağladığı avantajlara ilişkin şunları söylemektedir:

Biz sigortalı bir insan çalıştırdığımızda, piyasada işler yavaşlasa da ona yine maaş vermek zorundasınız. Veya daha da yavaşladı, belki işten çıkarmanız gerekebilir, bu da tazminat ödeyeceğiniz anlamına gelir. Onlarla [Mahkûmlarla] öyle bir şeyimiz yok. Sadece çalıştıkları sürece ücret vereceğiz, çalışmadığı sürece vermeyeceğiz. Piyasa şartları sıkıştığı ve satışlar azaldığı zaman bizim bir kaybımız olmayacak.⁸³

Hem Kobi Strateji ve Eylem Planı hem de Öztürk mahkûmlara verilen/verilecek mesleki eğitime dikkat çekiyordu. Cezaevlerinde bu yönde yoğun bir çaba olduğunu söyleyebiliriz. Bu, resmi söylemde daha çok mahkûmu hapishane sonrası hayata hazırlamayı amaçlayan bir sosyal sorumluluk/rehabilitasyon faaliyet olarak sunuluyor. Biz bu sunumun iki açıdan desteksiz olduğunu düşünüyoruz. Birincisi, 2008 yılında yapılan yasal düzenlemelerle⁸⁴ özel sektörün eski hükümlü istihdam etme zorunluluğu kaldırılmıştır. Yine bir dizi yasal değişiklikle eski hükümlülerin kamuda istihdamı da kurumların inisiyatifine bırakılmıştır.⁸⁵ İkincisi, somut rakamlara bakıldığında, bu yasal düzenlemelerden sonra hem kamuda hem de özel sektörde eski hükümlü istihdamının çok zayıf kaldığı görülüyor.⁸⁶ Bu nedenlerden dolayı, mahkûmlara verilen mesleki eğitimleri cezaevi içindeki çalışma ile ilişkilendirmek daha doğru olacaktır.

Mesleki eğitimler az evvel sözünü ettiğimiz esneklik ile birlikte düşünüldüğünde ortaya şöyle bir resim çıktığını söyleyebiliriz: mahkûmlar bir veya birkaç vasa sahip olacaktır ancak bu vasıflar sürekli ve güvenceli bir iş garantisi sağlamayacaktır. Fakat sermaye ihtiyaç duyduğu ucuz ve vasıflı emeği ihtiyacı olduğu süre boyunca kullanabilecektir.

Türkiye'deki mahkûm emeğinin özelliklerinin –düşük ücret, katı iş disiplini ve esneklik– neoliberal emek piyasası politikalarının en belirgin unsurları olduğunu söylersek yanılmış olmayız. Bu bağlamda, mahkûm emeğinin sermaye tarafından

83 “Cezaevine fabrika kurdu, dünyaya gümüş satacak”, *Hürriyet*, 30.04.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cezaevine-fabrika-kurdu-dunyaya-gumus-satacak-8812149>.

84 4857 sayılı İş Kanunu'nun 30. maddesi 5763 sayılı Kanun ile değiştirilmiştir.

85 Volkan Göçoğlu, “Dezavantajlı Gruplar Üzerinde Yapılan Bir Kamu Politikası Sonlandırmasının Analizi: Eski Hükümlülerin Özel Sektördeki İstihdam Zorunluluğunun Kaldırılması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt:8, sayı:36, 2015, s. 854.

86 Göçoğlu, *Dezavantajlı Gruplar*, s. 858.

kullanılmasını, hem bu ilişkinin küresel anlamda yaygınlaşmasının hem de bir bütün olarak özgür olmayan emek ilişkilerinin çeşitli şekillerde emek piyasasında çoğalmaya başlamasının bir parçası olarak görmek gerekir.

Bu kısmın girişinde, daha önce ele aldığımız teorilerin, biri hariç, çağdaş mahkûm emeğinin incelemesi bakımından verimsiz olduğunu söylemiştik. Aynı sav, Banaji’yi tartışırken de değindiğimiz mevsimlik Kürt tarım işçileri için geçerlidir. Bu emek ilişkisinin de yine deproletarizasyon teorisiyle açıklanmasının daha uygun olduğunu düşünüyoruz. Ki elimizde hâlihazırda böyle çalışmalar mevcut.⁸⁷

Yukarı söylemiştik, ama bir kez daha tekrar edelim; fındık toplamak için Karadeniz bölgesine gelen mevsimlik Kürt tarım işçilerin emek gücü tümüyle akrabalık/aşiret bağları vasıtasıyla ilişki kurdukları, “dayıbaşı” denilen tarım aracısının denetimi altındadır. Bu işçilerin yalnızca iş bulabilmesi değil, aynı zamanda işten çıkabilmeleri ya da bir işten başka bir işe geçebilmeleri yani emek güçlerini yeniden satabilmeleri de –dil, hiç bilinmeyen bir bölgede bulunma, borçlanma ya da daha sonraki yıllarda iş bulamama korkusu vb. nedenlerin de etkisiyle– tarım aracısının inisiyatifindedir. Brass’ın deproletarizasyon yaklaşımını temel alan söz konusu çalışmalar, mevsimlik Kürt tarım işçilerinin tabi olduğu ekonomi dışı zoru feodal/yarı feodal ilişkiler değil, kapitalist emek denetimi yöntemleri olarak tanımlarken, bunlara tabi işçilerin de özgür olmayan emekçi olarak görülmesi gerektiğini açıkça belirtiyorlar.

Ayrıca, mülksüzleşmenin/üretim/geçim araçlarından soyutlanmanın doğrudan proleterleşme anlamına gelmediğine işaret ederek, Türkiye’de tarımsal alandaki emek ilişkilerinin yalnızca proleterleşme/yarı proleterleşme üzerinden okunmasının da eksik kaldığını da gösteriyorlar. Örneğin, kanımızca, mülksüzleşen ve kırsaldan kopan Kürt nüfusun, çoğunluğu yarı-proleterlerden oluştuğu iddia edilen Türkiye emek gücü içinde tam proleterleşme açısından bir istisna oluşturduğu görüşünü⁸⁸ hayli tartışmalı hale getiriyorlar. Eğer yalnızca bu çalışmaları temel alırsak, (1) mevsimlik Kürt tarım işçileri ancak deproleterleşme açısından bir istisna olabilir. (2) Küreselleşme kırsal alandaki tam proleterleşmeyi yalnızca –ücretli emek ilişkisine alternatif– farklı gelir kaynakları yaratarak⁸⁹ değil, aynı zamanda özgür olmayan emek ilişkilerinin önünü açarak da engeller. Ücretli emek ilişkisinin genişlemesi ve geleneksel üretim ilişkilerinin parçalanması doğrudan “piyasa dışındaki

87 Sidar Çınar, Öteki Proletarya: De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri, Ankara: Nota-Bene, 2014; Özgür Burçak Gürsoy, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Dışlanma: Türkiye’de Mevsimlik Tarım İşçileri”, *Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları* içinde, der. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

88 Çağlar Keyder ve Zafer Yenil, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 139.

89 Çağlar Keyder ve Zafer Yenil, “Agrarian Change under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, cilt:11, sayı:1, 2011, s 83.

tüm ekonomik bağlardan ‘özgürleşmiş’ işçiler” yaratan bir “mutlak” ya da “saf” kapitalizmin işareti⁹⁰ değildir. Gelir açısından yalnızca piyasaya bağlı olmak, emek gücünün doğrudan ve yalnızca sahibi tarafından kontrol edildiği ve ekonomi dışı zordan özgürleşme anlamına gelmez.

90 Keyder ve Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu*, s. 168.